

Козы Көрпеш – Баян сұлу

АЛМАТЫ КІТАП

Бабалар сөзі

Қозы Көрпеш—Баян сұлу

Кім тұрар дүниеде тақтан аумай,
Неше хан өтіп кеткен Алатаудай.
Дүниеде неше түрлі ғашық өткен,
Сырты бүтін, іші түтін лаулай алмай.

Ал, Дәуіт, қалам ұста ұшын тежеп,
Көңілге бір фазылды қойма кезеп.
Бұрынғы ноғайлының заманында,
Сөйлейтін бір қиссадан келді кезек.

Он екі ру өзбек деген ел бар екен,
Дейтұғын Алтай, Қаңғай жер бар екен.
Қаңғайды сансыз моңғол мекен еткен,
Атақты Моңғол, Шіңгіл бел бар екен.

Шіңгілге мұсылмандар барады екен,
Әр жерден мал қаптатып салады екен.
Моңғолдың хандарына тарту берсе,
Тиісті сар шөп майын¹ алады екен.

Қалмақпен жері шендес жүрген жуық,

Хауариж мұсылманнан көңілі суық.
Ел екен Естек деген ел шетінде,
Жүретін кейде тату, кейде қуып.

Алтайдың бауырында Сарыөзен,
Сары Ертіс, Қара Ертіс бар айыр кезең.
Бала Ертіс және ағып қосылады,
Үстінен Зайсан көлдің кетер төмен.

Сондай жақсы жерлерді мекен еткен,
Талай ер бұл фәниге келіп кеткен.
Қарабай, Сарыбайдың хикаясынан,
Сөйлейін білгенімді енді шеттен.

Қарабай Қалтай деген елден екен,
Қаракөк жеті атасы кеңнен екен.
Сарыбай бағыс деген рудан боп,
Екеуі де дәулетті көрген екен.
Екеуі екі таптан хабарласып,
Далада бірін-бірі көрген екен.
Далада қонды бірге жолдас болып,
Түспейтін атқан оғы мерген екен.
Таңертең саятына қарап тұрса,
Қолтыққа² буаз марал кірген екен.

Маралды екеуінің де көзі көрді,
Ырымдап әрбір түрлі ой жіберді.
—Атуға сескенемін, батыреке,
Қарабай, сен атсаңшы мұны,—деді.

Қарабай жауап берді Сарыбайға:
—Атпасақ бәрекелді болар пайда.
Әйелім менің үйде жүкті еді,
Ырымдап тұрып едім осы жайда.

Екеуі сол маралға кеңлік берген,
Есіркеп залал қылмай қоя берген.
Әйелінің жүктілік себебінен,
Маралды әдейі атпай көңіл бөлген.

Екі бай ат үстінде құрды кеңес,
Тұрмаған айтқан сөзде адам емес.
«Құда болсақ жарасар даңқымызға,
Бай едік табымызда құлақ теңдес³.

Екеуі де егерде ұл боп туса,
Дос болсын қияметтік хақын жемес.
Біреуі ұл, біреуі қыз болса егер,
Құда болсақ лайықсыз ешкім демес.
Құдалық ниетімізге жетерміз»,—деп,

Бір Құдай, пайғамбарды қылады елес.

Екі бай осы сөзбен тарқап кетті,
Олжасыз тарқамайды құрған кепті.
Қызылдай құда болып жүргенінде,
Арада бір, екі, үш ай өтіп кетті.

Қатыны Сарыбайдың тауыпты қыз,
Әңгіме, құлақ салып тыңдасаңыз.
Кеңесіп Баян қойды қыздың атын,
Халықтан артық көріп оның затын.
Үлкен қатын бәйбішеден екі ұлы бар,
Баянды тапқан екен тоқал қатын.

Қарабай бір күндерде аң қуыпты,
Сейілмен жүрген жерін шаң қылыпты.
Қатыны өзі жоқта ұл туыпты,
Сүйінші сұрағандар даң қылыпты.

Келеді біреу шапан, біреу атқа,
Бере берсе, кім келмес ондай затқа.
Қарекең мойны үзіліп өлген екен,
Қуанып ауылына шапқан шақта.

Жасады шілдеhana ел өзінен,
Көрмеген әке өлімін себебінен.

Ел дулап, етке тойып кетіп жатты,
Қозыдай тілек тілеп көк өрімнен.

Қайғырды ел Қарекеңе, жасымады,
Медеу қып жас Көрпешін асырады.
«Басынып елі-жұртым кетпесін»,—деп,
Қайғысын дұшпан көрсе жасырады.
Бәйбіше ие болды қалған малға,
Сүйекке жесірмін деп салмай таңба.
Бермесе қолыменен жұртқа қайыр,
Зорлыққа тиын бермес ешбір жанға.

Құдағи барып жүрді құдасына,
Алмайды мал берем деп қарманса да.
Бейшара, жетім-жесір дұшпаның көп,
Өз малым жетіп асар алмасам да.

Сарыекең аяған боп «қорғап» жүрді,
Болар деп заман қалай ойлап жүрді.
Балалар сегіз жасқа келгенінде,
Сарыбай іші ауырып толғап жүрді.

Сарыбай салқын тартты сұмдық ойлап,
Қозады бір жаманға көңілі бойлап.
«Өзі жетім балаға қыз бергенше,

Бір күшікке берсемші ала мойнақ.
Жетімге қыз бергенім сүйекке мін,
Алыс кетсек бізді іздеп барады кім».

Көңіліне осылай шайтан кірді,
Ауылына бағыс деген айтып сырын.
«Пәлен деген руда жақсы жер бар,
Солай ауып кетсек»,—деп кеңес құрды.

Сарыбай бастап көшті елден ауып,
Көңілін көтермекке қылар сауық.
Өзенге қырат асып қона қалса,
Қыран құсы қашыпты ебін тауып.

Ол жердің атын содан «Қыран» қойды,
Үріккен ел үрей құмай жияр ма ойды.
Оған да байыз таппай көшіп еді,
Зорығып бір бурасы жолда өледі.
Ол жердің атын қойып «Бура асуы»,
Тоқтамай толғатқандай жөнеледі.
Қонады одан өтіп Бақын суға,
Үржардың маңайына жақын суға.
Тегінде ұйғыр тұрған мекен екен,
Моңғолдар атайды оны Қатын су да.

Алдындағы Үржарда көп қалмақ бар,
Елші салып өтпесең нақ салмақ бар.
Сый беріп, сыйласымды жол таппаса,
Басындың деп бас салып найза саптар.

Сарыбай тарту етті қырық қара ат,
Түстері бірыңғайдан өңкей пар ат.
Жіберді елшілікке елу кісі,
Мықтылар ел ішінде құйрық-қанат.

Жіберді бастық етіп Сағынбайды,
Ол күнде ондай жігіт табылмайды.
Сағынбай қалмақтарды басшы қылып,
Уаңға⁴ жөн білгізді үш күн қонып.
«Қазақта ұры-кезеп көп болады»,—деп,
Бермеді жақын жерден қоныс бөліп.

Барасың онан көшсең иен бетке,
Жетесің көше берсең елсіз шетке.
Дегенмен Сарыбай көшті Жеменейге,
Күндіз көшсе, қонады түнде кейде.
Сасқаны Сарыбайдың сол емес пе,
Бір шешілмей тозыпты киген жейде.

Жаз болды сол арада көкек туып,

Мамырға аяқтасып келді жуық.
Мал төлдеп, көкке тойып аяқтанды,
Қара қатқақ, қарлатқан кетіп суық.
Сарыбай онан көшіп шеттеп кетті,
Керегесін кең жайып, шаншып уық.
Тынығып бұл Сарыбай жата тұрсын,
Дәуіт сөзін ноғайлы жаққа бұрсын.
Еліне саудагерлер келіп жүрді,
Көк ала, қызыл жиек мата сатқан.

Бұлар келген ноғайлы жерлерінен,
Он екі ру қаптаған елдерінен.
Еліне қайтып барған кездерінде,
Сарнайды Баян қызды көргенінен.

Баян қыз сұлу екен мақтағандай,
Қара қасы қағазға қақтағандай.
Сұңқардың форымындай мойыны бар,
Көзіне гауһар отын жақтағандай.
өзі ашылып біреуге сөйлемесе,
Аузынан ешкім ләззат татпағандай.

Баянның айтып тауысқысыз сұлу көркі.
Баянжан кімге тисе өзінде еркі.
Көрген жанның көңілі майдай еріп,

Айығар ішке қатқан беріш дерті.

Мұны естіп Әбдіжаппар қылды талап,
Қара көк ат ерттетіп мінді манап.
Ол өзі ноғайлының бір бегі еді,
Әмірімен ноғайлы жүрген тарап.

Сөз салды ол, қызың бер деп Сарыбайға,
Ілігі болмаса да тарыдай да.
«Бермесен, қызыңды егер қалың алып,
Қол жиып шабамын,—деп,—жарым айда».

Мұны естіген Сарыбай кетті қорқып,
Құтылатын жері жоқ қашып-жортып.
«Баян көнсе, сөйлесіп алса алсын»,—деп,
Қояндай қуыстағы жатты қорқып.
Ел бекке тоқтау айтты:—Жөн екен,—деп,
Баянға сөйлескенің оң екен,—деп.
Қыз қосылса әкесі көнгені ғой,
Жас қыз көнер икемге бек екен,—деп.

Бұл сөзге Әбдіжаппар уанады,
Баянға сөйлесем деп қуанады.
Қозыкеден үмітін үзбеген қыз,
Аңғал бекті айламен шырғалайды:

—Есігімде он жыл құл болып жүрсең,
Тиемін,—деп ұзақты туралайды.
Егерде тірі болса ер Қозыке,
Он жыл бойы келер,—деп,—бір хабары.

Сонымен Әбдіжаппар құл болады,
Жылқышы боп, мал бағып жорғалады.
Әбдіжаппар бек аты ұмыт болып,
«Қодар құл» боп атанып құрағаны.
«Баянға қайтсем тәуір көрінем»,—деп,
Отын ап, бие сауып зыр қағады.

Күлгенсіп оған Баян жауап берер,
«Батырым, ер екенсің көңіл бөлер.
Он жылдай сабыр қылсаң уағда бұзбай,
Қарағың ғашық болып бір-ақ көнер»...

Қодарды Баян солай алдап өтті,
Арада неше жылдай жалған өтті.
Сарыбай Қодарменен жата тұрсын,
Кейінгі Қозыкеден тыңда кепті.

Қозыке он алтыға келген жасы,
Жал-жая, тәтті тамақ ішкен асы.
Балалық дәурендерін босқа өткізбей,

Таусылды балдырған шақ тамашасы.

Бір күні шешекені⁵ ойнап жүріп,

Өрмегін бір кемпірдің кетті үзіп.

Ол кемпір ашуланды түрегеліп:

—Қашан жалғап тоқимын,—деп,—қайта керіп,

Дерендей боп үзгенше өрмегімді,

Баянды неге алмайсың қалың беріп!?

Іздесең әлің келер, жас емессің,

Бұл сөзге ерімейтін тас емессің.

Обалыңа қалайын, не сауапқа,

Жетерлік малың бар ғой, аш емессің!

Кемпірдің сөзі өкпеден кетті өтіп,

Түсі қашып үйіне келді жетіп.

—Шешеке, бидай қуыр жегім келді,—

Деп ашқызды бақырын әуре етіп.

Шешесі қуырады асып-сасып,

—Не болды, кетіпті,—деп,—өңің қашып?

Қарның ашса қуырдақ жемейсің бе,

Қойдым ғой түстігіңе қазан асып.

—Шешеке, неге аяйсың бидайыңды,

Қапта құрт, қарындағы жи майыңды.

Бидай тұрмақ, қоралап мал бересің,
Мен айтсам ішімдегі шимайымды.

Қозыке жөн сұрамақ шешесінен,
Қиын ғой тура айтпақ төтесінен.
Ыдысқа күміс аяқ салып берді,
Жейтұғын дағдылы бір есесімен.

Қозыке бидай жемей өкпелейді,
—Жемеймін ыдыспенен текке,—дейді.
Бермесең қолыңменен қолға салып,
Шағамын қазаныңды, сөкпе,—дейді.

Шешесі қолыменен қолға салды,
Баласы алдап айтқан сөзге нанды.
Шап беріп білегінен ұстап алып,
Қолына ыстық бидай баса қалды.

—Баян кім? Сарыбай кім? Айтшы маған,
Айтпасаң бала болмай кетем саған.
Әкем тірі күнінде айттырыпты,
Түсімде аян етті ата-бабам.

Өлемін, жарыламын тірі жүрмей,
Өтірік айтуыңа көне бермей.
Қалайша ол Сарыбай көшіп кетті,

Артынан ержететін мені білмей.

Қоймады айтпасына, бидай басты,
Шешесі үндеместен ойға батты.
Ақыры айтпақ болып ыңғайланды:
«Шынын айтып бермесем жарамас-ты».

Шешесінің сөзі:

—Әуелі Баян жарың, анық еді,
Еліме құдалығым қанық еді.
«Қызымды жетім ұлға бермеймін»,—деп,
Сөзінен Сарыбай атаң танып еді.

Ей, балам, Сарыбайға болма сарсаң,
Кісің жоқ менен жақын сөзге нансаң.
Елден таңдап бір сұлу әперейін,
Жан балам, тоқта,—дейді,—тілімді алсаң.
Бар дейді Қодар құлы отыз ерлік,
Ол сені оңдырмайды бара қалсаң.

Қозыке мұны естіп үш күн жатты,
Өзі жалғыз, тас бауыр, діні қатты.
«Басыңды көтер, көңіліңді аулаймыз»,—деп,
Келіпті жолдастары балдан тәтті.

Сонда Қарабайдың досы Майлыбайдың айтқаны:

—Ей балам, тоқтамадың өкпең керіп,
Құдайым берген екен үлкен желік.
Жандос деген баламды мен қосайын,
Қайраты бар жас еді, болар серік.
Тауасар шешен еді басшы болсын,
Ыстық-суық жол көрген бұрын жүріп.
Таңдаулы он бір жігіт бармақ болды,
Ұшқан құсты құтқармас өңкей керік.

Таңдаулы он бір жігіт шықты дулап,
Ел-жұрты бата берді улап-шулап.
Үйден шығып араға екі қонып,
Қара Ертіске жетеді бәрі зулап.

Басына қараөткелдің келіп қонды,
Әруағына сыйынды аунап-қунап.
Қозыеке түсінде анық аян көрді,
Уылжыған ұйқыда жатып улап.

Қозының түсі:

«Ей, балам, сапарың ұзын осы жолы,
Нысанаңа әр пәле жайған торын.
Беттегеннен бет бұрма қай-қашан да,

Сонда оңды болады жүрген жолың.

Өтесің бәрінен де аман-есен,
Қасыңдағы жолдасың Жандос көсем.
Кетірме ынтымағыңды жолдасыңмен,
Есіңе ал қашан болса мені десең!

Кетпейді иншалла бөтен нұсқа,
Шығыпсың белді буып үйден тысқа.
Жарыңа қосыласың, қам ойлама,
Қорқамын, бірақ балам, өмірің қысқа».

Қозыке көрген түстің өзін айтты,
«Өмірің қысқа» деген сөзін айтты.
Тауасар шешен еді, жорып жатты,
Келетін қисынымен шынын айтты:

—Өмірің қысқа десе, ұзын болар,
Көңілі надандардың бұзыл болар.
«Түс түлкінің боғы» деп жорушы айтар,
Түлкі жүні құбылған қызыл болар.
Жоруым жора болсын Қызыр дарып,
Әуминге қолыңды жай, жетім ғаріп.
Жағың түспей жамандық, сірә, көрме,
Қосағыңмен қоса ағар жарыңды алып!

«Аллаһу Акбар»,—деді де бата берді,
Әруаққа мал айтып атап еді.
Сойған малын тарқатып, нәзір жасап,
Таң атып, қосын тартып, ат ерттеді.

Ол жерден жүріп кетті елдей көшіп,
Батырдың самалы бар желдей есіп.
Арада бірқанша күн сапар шегіп,
Үліңгір көлге жетті екпіндесіп.

Қалмақтар сиқырменен жолды бөгеп,
Бір кемпір жебір⁶ қойған ернін тесіп.
Жарты бас, жарты санды кемпір сурет,
Бір нәрсе топқа шапты ербеңдесіп.

Айғайлап Жандос батыр қарсы шауып,
Тастады қылышпенен басын кесіп.
Кесілген бас қанынан шашыранды,
Жүгірді маймыл болып төбелесіп.

Батырлар бәрі бірдей бой тоқтатып,
Бір майдан соғыс қылды еркін кешіп.
Найза, шоқпар, қылышпенен қырғаннан соң,
Отындай албастының қалды өшіп.

Алғашқы жауын жеңіп, күшін байқап,

Отырды шүкір қылып сөйлеп бөсіп.
«Қорқынышты қиын жер осы екен ғой,
Мұны алдық қауіп жоқ»,—деп күлімдесіп.

Жөнелді ертең тұра онан өтіп,
Шеңгелге қалың тоғай келді жетіп.
Ойылдың «он жолбарысы» деген бөгеу,
Жолықты жібермеске салаң етіп.

Жүгірді жолбарыстар қара көріп,
Қорқақтар қалар еді бекерге өліп.
Ақыры Жандос бастап қарсы шауып,
Бет-бетімен кетісті телім болып.

Олармен кешке дейін ұрыс қылды,
Бет жағын Құдай мұның бұрыс қылды.
Аттары, өздері де жараланып,
Әйтеуір жауын жеңіп, күліс қылды.
Жолбарыстың төртеуі қашып кетті,
Алтауын соғып алып жөн іс қылды.
Ол жерге демін алып, бір күн жатып,
Иен су, елсіз жерді тыныс қылды.

Талай күнде Сауырдай тауға келді,
Көрмеген жер саз-батпақ, қауға⁷ келді.

«Қиылдың қырық бөрісі» деген бөгеу,
Бір пәле тағы, міне, жауға келді.

Қырық бөрі жер қобықта құтырады,
Сілкініп тұс-тұсына жұтынады.
Бермесе Тәңір өзі оған жәрдем,
Нашарлар әлдеқашан тұтылады.

Арсылдап қасқыр шапты топқа таман,
Қарасаң бөрі түсі тым-ақ жаман.
Айғайлап Жандос оны найзалады,
Олар да жараланбай қалмады аман.
Бұлардан екі ат өлді жараланып,
Қайратты ерлер түгел сары табан.
Бөрімен олар үш күн ұрыс салды,
Үдетті батырлығын Жандос ағаң.

Бөріні қырып-жойып әрең болды,
Қолтықтап, қолдап сүйеп Қызыр бабам.
Алысқа ұзай алмай үш күн жатты,
Ат арып, киім кірлеп тартты шабан.
Ат-көлігін тыңайтып мініп алып,
Асуға «Шаған оба» қойды қадам.

Бірқанша мәнзил жүрді Емілді асып,

Батысқа келе жатыр құлдай басып.
Тарбағатай бауыры Үржарда,
Бір жауға тағы соқты қаны тасып.

Бөктерлеп үлкен қара жолды көрді,
Алыстан шоғырланған норды⁸ көрді.
Ту алып, тұлпар мінген қара қалмақ,
Бірталай келе жатқан қолды көрді.
Олардан кісі шапты қара көріп,
Қалмақтың батыры көп жауға жерік.

Үржар сол қалмақтың мекені екен,
Уаң ханы сейіл құра кетеді екен.
Соғысып тауға қарап қазақ қашты,
Қаптады бұйрық алып қара шерік.

Бекінді олар қашып тауға барып,
Қуғыншы басқын жетті найза салып.
Алысып қазақ, қалмақ төрт күн ұрысты,
Қылыштасып, кейбірі шоқпарласып.

Бірнешесі қалмақтың өліп кетті,
Көптігімен ақыры ол дендетті.
Бір Жандостан басқасы шыдай алмай,
Бәрі де қашатұғын халге жетті.

Соғыста Жандос қалды асып-сасып,
Басқалары шыдамай кетті қашып.
Қозы Көрпеш қасында екі кісі,
Үшеуін қалды шерік бір-ақ басып.

Қозыке мұңлы болды қолға түсіп,
Қауіптеніп келеді үрейі ұшып.
Уаң ханға байлауменен алып келді,
Өлгендердің туысы күйіп-пісіп.

Уаң хан жөн сұрады бастан-аяқ,
Мойнына жендеттері қылыш қадап.
«Сұрайтұғын сөзім көп, асықпа»,—деп,
Ішінен уаң отырды бұларды аяп.

Қозыке төре уаңға шынын айтты,
Жасынан жетім қалған мұңын айтты.
Іздеген, жүрген жүріс қайын жұрты,
Баяндай Сарыбайдың қызын айтты.

Уаң қайтты ашудан көңіл бөліп,
Қозыкеге қарайды бәрі төніп.
Жетімдікті уаң хан да көрген екен,
Екі жаста өзінің әкесі өліп.

Сол себептен аяды көңілі еріп.

Жалпы әскерді шақырды жарлық беріп:
—Қан ішкеннен еш нәрсе өне алмайды,
Халқым-ау, өкпелеме созып-керіп.

Біз қудық, «ағлаби» деп олар қашты,
Жеткен соң амал қанша араласты.
Тілдеспей кім жау, кім дос қайдан білсін?
Кек қуған енді бұған жарамас-ты.
Әуелгі өктемшілік бізден шығар,
Жан қорғау үшін бұлар сабаласты.

Бұлардың ерлігіне сүйінерлік,
Мұңлықты қолға түскен таламас-ты!
Қозыке еркін болып қалғаннан соң,
Қалмақтар «зоп-зоп» десіп шамаласты.

Уаңға бас қояды түрегеліп,
Ығына ол сілтеген кетер желіп.
—Бір қалмақ, бір қазақты жіберелік,
Достасып, қас ойланбай анық сеніп.
Дос болам, Қозы Көрпеш, өзіңменен,
Не алып, не берсең де өзіңде ерік.
Дүние бізге жолдас бола алмайды,
Кетпелік жолға тастап шапшаң жеріп.
Таудағы жолдасыңа хабар айтып,

Тынығып қонағым бол, бәрің келіп.
Деген соң пиғылына көзі жетті,
Үй тігіп, сойыс беріп еркіндетті.
Үстіне маңлық тон, күрме жауып,
Тел күрең тобышақ ат қайран⁹ етті.

Жандостар бекініпті тауға барып,
Халі кетіп жарадан ашып-арып.
Қозыкені адасып қалды ғой деп,
Дәмелене қарайды балын салып.

Құмалақта еш қатер көрінбейді,
«Бізге келген бұл дағы керім»,—дейді.
Байтал түгіл бас қайғы болғаннан соң,
Сабыр етіп тосудан ерінбейді.

Дел-сал болып жатқанда хабар келді,
Жағдайды келген жігіт айтып берді:
—Қозымен үшеуіміз қолға түсіп,
Уаң ханның жанына алып келді.

Ұлығы жөн сұрады бізді көріп,
Біз айттық оқиғаның бәрін теріп.
Өзі әділ хан, төре бір жан екен,
Есіркеп азат етті көңілі кеңіп.

Мына жігіт төренің өз уәкілі,
Жүріңдер, бәрің бірдей сөзге сеніп.

Тауасар, Жандос бастық бәрі жүрді,
Қорқатұғын жан емес, сегіз қырлы.
Уаң хан құрмет етіп отырғанда,
Үстіне қаруменен баса кірді.

Қалмақтар ер Жандостан кетті шошып,
Батырдан көргеннен соң мұндай түрді.
Уаң хан оң жағынан орын беріп,
Бәрімен ақылдасып, мәжіліс құрды.

Әуелде алды уаңмен жамандасып,
Құдай ісін оңғарып, бағын ашып.
Міне, енді бірге отыр табандасып,
Дос болып, дос үстіне көңіл қосып.
Қалмақтар жүр тілеулес далаңдасып,
Жақсылыққа ізгі жан болар ғашық.

«Сарыбайдан Баянды аламыз»,—деп,
Қазақ, қалмақ бірлесіп хабарласып.
Он күн жатып тынығып жүрмек болды,
Жолдан тоқтап қалмасқа шабандасып.

Қайтарында досына келмек болды,

Баянды алып келсе, көрмек болды.
Пұл аздық қып, күші жетіп ала алмаса,
Сарыбаймен шабысып өлмек болды.
Өзіне қарындас қып ұзатуға,
Не сұраса аямай бермек болды.

Біраз күн аялдады ойнап-күліп,
Арық атын тастады семіз мініп.
Өз елі, өз жеріндей өмір сүріп,
Қоштасып достарымен, кетті жүріп.

Өңкей тұлпар тұяғы тасты тіліп,
Барады танаптай қып жолды бүріп.
Қанша күндер арада жатып-тұрып,
Аякөзге жетіпті жалғыз түлік.
Ақсақ кемпір бар жерге дөп келген соң,
Сәлем беріп үйіне кетті сұңгіп.

Кемпірге Қозы Көрпеш амандасты:
—Шешеке, тамақ берші, қарным ашты.
Жоқ қуған жолаушы едік ізге түскен,
Мұңлықпыз мүсәпірлеу көзі жасты.

—Балам-ау, дәм жоқ менде беретұғын,
Кісі жоқ бағып-қағар сенетұғын.

Мүсәпір Құдай берген пақыр едім,
Ғайыптан ырыздығым келетұғын.

Жол болсын, балаларым, жүрсің қайдан,
Өтіп келген секілді өр Алтайдан.
Жақын жердің адамы емессің ғой,
Немене іздеп барасың, қандай жайдан?

—Шешеке, жолаушымыз аң аулаған,
Кезі келсе, батырмыз жау жаулаған.
Жоқ алдырып тағы да қуа жүрміз,
Әділ төре табылса, дау даулаған.

—Балалар, құдіреттің келер күші,
Ғайыпты анық болжап білмес кісі.
Жоғыңды тауып бере қоймасам да,
Не нәрсе, неге сылтау, қандай түсі?

—Сары атан ерні жырық салпылдаған,
Құба інген буыны құрып қалтылдаған.
Құнажын нарша тайлақ оларға ерген,
Бұйдасы шынжыр күміс алтындаған.
Ұядан тоты құсымды ұры әкетті,
Жер болжап, көкке ұшып талпынбаған.
Би жоқта құл жүреді жоралыққа,

Жапалақ ие бопты жалпылдаған.
Шешетай, жөнін білсең айтып берші,
Жас едім талабым еш тартылмаған.

—Балам-ау, қалай жұмбақ айтқан сөзің,
Мағыналы байқап тұрсам жай мінезің.
Сары атан ерні жырық—Сарыбай ғой,
Құба інген—қыз шешесі Гүлжан тезің.
Нар тайлақ алтын бұйда—Баян Сұлу,
Мен білдім қуғаныңды асыл көзім.
Тоты құс ұядағы ұрыдан сау,
Жапалақ Қодар құлың—жасық жезің.
Қолынан ешбір нәрсе келер емес,
Қорқады өктем келсе, құрғыр езің.
Баянға астыртыннан хабар жеткіз,
Білінбе бір дұшпанға, балам, өзің.

Кемпір солай бұларға жауап берді,
Қозыкенің сымбатын сынап көрді.
«Бейшара ғұмыры қысқа көрінеді,
Шіркін-ай, елге тұтқа болар еді».

Кемпірге рахмет айтты дағы,
Ат басын Баян жаққа бұрып кетті.
Қисық-шадыр жер демей жүріс тездеп,

Жақындап ел шетіне кіріп кетті.

Бекінді ел шетіне тауға келіп,
Жерлер көп жан баспайтын тым-ақ берік.
Аржағынан келген жәй саудагер боп,
Кетелік ел ішіне іштей еніп.

Тауасар маңқа сөйлеп пұшық болып,
Бетіне жақты бояу қасын керіп.
Ежелгі ел танитын белгілі адам,
Жаңылды жолдасы да жүзін көріп.
Қозыкенің қасында екі жігіт,
Төртеу болып жанында жүреді еріп.
Қара жолмен ауылға келе жатыр,
Хайлагер өнеріне әбден сеніп.

Тауекең осылайша қылды хайла,
Хайласы танымасқа берді пайда.
Не дұшпан, не достардың арасында,
Талай өнер көрсеткен осындайда.

Ауылына Сарыбайдың кетті саулап,
Түсірді қонақ үйге тіккен аулақ.
Бай да келіп отырды екі, үш күн,
Құс ұшырып, саят қып, аңын аулап.

Бір кезек қонағына амандасты,
Сұрасып амандықпен мал мен басты.
Тауекең жөн-жосығын білдіреді,
Сөзімен еріткендей қара тасты.

—Байеке, біз жолаушы жоқ іздеген,
Алдырдық отыз екі ат құла түзден.
Шала қазақ Байқожа кісісіміз,
Сұрау салып тауып бер еліңізден.
Не сүйінші десеңіз қол береміз,
Қарап-сұрап таппадық осы күзден.

Байеке, жоғымызды берсең тауып,
Сүйінші аз берер деп қылма қауіп.
Шығыны мен малымыз басын алып,
Артық нәрсе алмаймыз жала жауып.
Жайылған қала, қырға атағыңыз,
Табар деп әдейі келдім саңым ауып.
Қол артамын өзіңе таныс болып,
Дәулетіңді естідім осыншалық.

Сарыбай қонағына жауап берді,
«Болса болып қалар» деп ой жіберді.
Бар болса тауып беріп, сүйінші алып,
Таныс болып жүруді мақұл көрді.

—Жатыңдар, қонақтарым, жай-жадыра,
Зиянды білмеске айтқан сөз адыра.
Ойда ұры, таулы жер бөрі деген,
Ептілеу адамдар бар бес садыра¹⁰.

Бар болса іздетейін қарап-сұрап,
Сен дағы өтірік айтпа дауды құрап.
Егерде малың болып шыға қалса,
Көп қума артқы жағын керіп-бұрап.

—Байеке, айта көрме ондай сөзді,
Кітапта жалғаншыдан Тәңірім безді.
Арғымақты ат қылсаң еркі өзіңде,
Мейлі, алтын қыл шіріген жаман жезді.

Сарыбай іздетпекші болды малын,
Шын іздер жолаушының соры қалың.
Бір, екі, үш күн жатқан соң, үйір болып,
Сырласып ішкіліктеп ұқты халін.

Ауылы Баян қыздың бөлек екен,
Қырланған тоты құстай зерек екен.
Ағасы Сағынбаймен бірге отырып,
Әкесін анда-санда көреді екен.

Айсұлу жеңгесімен тату-тәтті,
Тілеулес бір-біріне сенеді екен.
Кісі өлтірдің десе де шынын айтып,
Айбынды ақылдасы көнеді екен.

Бар екен бір ағасы Қоған деген,
Баянның ашуы бар оған деген.
Шарқая бала жастан Мысжан тентек,
Ер жетіп бойы өскенде соған келген.
Ол Мысжан Қоған биді билейді екен,
Ынжық деп жас қайыстай илейді екен.
Жеті жастан шарқая атанған соң,
Сырын біліп ешбіреу тимейді екен.

Көңілдес Қодарменен, ынтымақтас,
Онан басқа кісіні сүймейді екен.
Көрінгенмен бір ұрысып қыңыратқып,
Кісі аузынан басқаға симейді екен.

Баян менен ауылды өсек етіп,
Обал, сауап дегенге күймейді екен.
Иығына не түссе іле салып,
Бай болып қымбат киім кимейді екен.

Өш екен Баянменен бекер босқа,

Қодарға бар дейді екен малғұн шошқа.
«Бике мұндай қылды» деп атақ тағып,
Жүреді жала жауып дұшпан-досқа.

Қодарға тамашалап көзі түсті,
Серейген бір нәрсе екен сойдақ тісті.
Қақпақтай жауырыны еңкірейген,
Құрғырың зор денелі, болар күшті.
Ақылы аз аңырайған көрінеді,
Аша бұт, қуыс кеуде, тораңғы іші.
Алты құлаш ала бие астында бар,
Көргендер қалпынан үрейі ұшты.
Аңғалсоқ, адыр-күдір мінезі бар,
Анықтап біле алмайтын құпия істі.

Бәрін де осылардың алды біліп,
Қозыке әрбіреуден сұрап жүріп.
Бір күні атшы бала сипатында
Үйіне Баян тұрған келді кіріп.

Айсұлу жеңгесімен отыр бірге,
Тани ма Қозыкені ауған ірге.
Сұраса, Қозы жауап айтқалы отыр,
Айтады онан басқа енді кімге.

Ақырын сыпайылап амандасты,
Білгізбей күдікпенен көңіл басты:
—Қандай жақтан келдіңдер, қарағым,—деп,
Айсұлу әңгіменің аузын ашты.

—Жеңеше, жүрмеген жер, ой-шұңқыр көп,
Баламыз аңғара алмай білмейтін еп.
Жоқ қуып ізге түскен жолаушы едік,
Үстіне жоғымыздың кез келдік дөп.

—Шырағым-ау, жоғыңның айтшы жөнін,
Білейік қандай нәрсе азды-көбін.
Үстінен түстім деген сұмдық сөз ғой,
Үстінен түскен кісің табар ебін.

—Жеңеше, жоғалтқаным сұқсыр үйрек,
Қайғымды ішке жұттым аузын түйреп.
Көбікті көлден ұшып кеткен екен,
Қабырғам білгеннен соң сынды күйреп.

Ақсұңқар баптаулы тұр сала алмадым,
Бір көріп ең болмаса қала алмадым.
Жетімдік жастықпенен шамам келмей,
Үйректі ұшыра алмай ала алмадым.
Ер жеттім, жөн-жосығын айтқан жан жоқ,

Сондықтан іздей алмай шабандадым.
Бөктергі үйрегімді қуалапты,
Байқаусыз іледі-ау деп алаңдадым.
Қорынып жар астында ол жатыр екен,
Үстінен түсіп, танып, барандадым.
Жапалақ, бұлбұлымды жеймін дейді,
Қоруға енді келіп қараңдадым.
Бұлбұлым қапастағы сайрамайды,
Дауысына ащы, зарлы қана алмадым.
Сұрасаң түрлі-түрлі әңгіме көп,
Сырымды көп ашпайын—сараң халім.
—Япырым-ай, мына сөзің қалай жұмбақ?
Айт, жаным, ерінбей-ақ бізге бұлдап.
Көрінді лебізіңіз бізге жылы,
Кетуге сізге еріп сайды құлдап.
Сөзіңе қарағанда, Қозыкемісің?
Білгізші шыныңды айтып бізге ымдап.
Ұқсатам түс-тұрқыңды Қарекеңе,
Дауысың нақ белгілі көрсем тыңдап.
Бикеш-ау, бері таман жақын келіп,
Тартсаңшы құшағыңа қолың бұлғап.
Күйеужан, шыныңды айт жай-жағдайың,
Білгізбен байыма да Қодар тұрмақ.
Сөзіңе бойым балқып бара жатыр,
Шешуін жұмбағыңның болдым тыңдап.

Айсұлу Қозыкеден алды сүйіп,
Баянның бара жатыр іші күйіп.
Құшақтап мойынына асылса да,
Құр сөзге басыла ма көңілі иіп.
Қозыке «аһ» деді де естен танды,
Қарады аздан кейін халін жиып.

Қозыке бас көтеріп, көзін ашты,
Пердесін жұлып алып мауқын басты.
Бұралып қара айдары шыға келіп,
Айсұлу анық танып көңілі тасты.

Құмартып қапалықпен жүрген Баян,
Үш талып, үш жығылып төкті жасты.
«өңім бе, түсім бе әлде ұйқыдағы,
Я, Құдай, рас па?!» деп арсаңдасты.
Түнде түс, күндіз есте жүруші еді,
Көрді енді Қозыкеден күн шалмасты.

—Жүрмісің аман-есен, жетімегім,
Зорлықпен күн батысқа кетіп едім.
Өлсек те енді бізде арман қалмас,
Тәңірден сенен басқа не тіледім?
—Бикеш-ау, көтер басты «а, Құдайлап»,

Тас жүрек білмейтін не етіп едің.
Қодар құл «алам» дейтін мазағынан,
Бикешке қадіретің¹¹ өтіп едің.
Қарағым, арыстаным, ай жарығым,
Кемелге қалай келіп жетіп едің!?

Баян да еңірейді өксіп жаман:
—Жеңеше, қоя берші маған таман.
Жолыңа жасым тұрмақ, жаным құрбан,
Кетейін, жан Қозыке, боп садағаң.
Құдайым алтын жүзін көрсеткен соң,
Аяймын неменеге жетсе шамам.
«Сырт жақтан бала-шаға көрмесін»,—деп,
Айсұлу жуытпады жанды адам.

—Ертіп кел Тауекеңді апақ-сапақ,
Дос-дұшпан біліп қалса, қылар шатақ.
Құдай оңдап, ол мұнда келе қалса,
Жүкке тығып қоялық есік тақап.

Алайық ақыл қосып үйге тығып,
Анау жатқан жырамен келсін бұғып.
Таң атқанша кеңесті аяқтатып,
Іс біткен соң кетерсің бұдан шығып.

Айсұлу үйретеді ақылдарын,
Жүретін жол мен жосын мақұлдарын.
Қозыке достарына айтып берді,
Түнде сол сөйлейтұғын ақылдарын.

Тауасар «а, құдайлап» күлімдейді,
Бұл сөзі бөтен жатқа білінбейді.
Кешті әбден батқызып, тамақтанып,
Жетеді уағыдаға ілінбейді.

Отауға мезгілінде келді жетіп,
Сырт жанға біліне ме ондай тетік.
Қыз-келіншек жолын күтіп отыр екен,
Жабындап үйге кірді сылаң етіп.

Көрісіп құдағи мен құдаларша,
Құрысып буындары бұлаң етіп.
—Білініп қолдан алып кете алмаймыз,
Қашпасақ тәуекел қып қылаң етіп.

—Бес күнде той жасайды Қасқарау бай,
Шақырады қыз ұзатып дәулеті сай.
Бірі қалмай ел болып тойға кетер,
Сол бір күні болады оңаша жай.

Сырқатпын деп мен қалам сол уақытта,

Қамданып сыйынайық әруаққа.
Бүрсігүн сіздер қайтып кеткен болып,
Соғыңдар тойға бәрі кеткен шақта.

Әкемнің Аққолтық ат кермедегі,
Ақсатып байқаусызда соны бапта.
Онан озар жүйрік жоқ бұл өңірде,
Жүгірсе, шалдыртпайды тұлпар атқа.

Түстік жол бұл арадан елсіз-күнсіз,
Белгіге Шоқтерек бар шығыс жақта.
Жиналып Жандос батыр бастығыңмен,
Сергек боп қарауылдап сонда сақта.

Менің бір торғайым бар тіл біледі,
Қатты кекеу-мұқауды зіл¹² біледі.
Сонда апарып көрсетіп қоя берсең,
Жатқан-тұрған жеріңді бір біледі.
Мысжан жеңгем, Қодар құл — бәрі дұшпан,
Адам жүріп сөйлессе, сыр біледі.
Қоя бер қанатына қағаз жазып,
Байқаусыз ұшқан құсты кім біледі?
Тауасар сөз байласып қайтып кетті,
Сөзіне Баян жанның қуаныш етті.
Еркінше Баянменен ойнап-күліп,

Қозыеке де орнына тағы жетті.

Ішкі сыры ішінде жатты бығып,
Тәңіріне тәубе етіп көңіл жығып.
Тәуекең ертеңінде айналдырып,
Ақсатты Аққолтықты ине тығып.
Салақтап жүрмей қалды жануары,
Сарыбай қаратады атты мініп.
«Тізеден сайтан атқан екен ғой»,—деп,
Ем-домын істеп жатыр оғып-бұғып.
Басқасын қосамыз деп баптап жатыр,
Аққолтықтан басқасын көңілі тынып.

Тауасар қайтпақ болды байдан сұрап,
Сөйлейді өтіріктің бәрін құрап.
—Ендігі айда айналып бір келеміз,
Еліңізге сауда ғып сонда бір-ақ.

Сарыбай «кетсе екен» деп қуанады,
Сөзіне алдап айтқан жұбанады.
Еңіретер саудагер егілдіріп,
Ондай ақымақ байларды дуалады.

Жолаушы «аман бол!» деп жүріп кетті,
Тазалап етек-жеңін түріп кетті.

Орындап ойлап келген мақсаттарын,
Төбеге Сарыбайды ұрып кетті.

Таудағы жолдасына келді жетіп,
Жол болып қуанышпен екпіндетіп.
Келе салып ай тұяқ айтып сойды,
«Тойдың алды осы» деп ырым етіп.

Ертеңінде Шоқтерек белге келді,
Торғайды уағда қылып қоя берді.
«Жолдасқа есен-аман қосылды»,—деп,
Баянға айтып жатыр көргендерді.

Торғай жүр күнде ұшып хабар беріп,
Айсұлу бірге қамдап досы серік.
Торғайдың соншама көп ұшатынын,
Қу Мысжан дұшпан түйді көзі көріп.
Торғайды алдап-арбап ұстап алып,
Сұрады оңашада өзін берік.

—Сендерде бір сұмдық бар байқап тұрсам,
Ұшасың неге мұнша қанат керіп.
Шыныңды айт, жасырынған ұры бар ма?
Айтпасаң өлесің, сен, бикешке еріп.

Торғайдың қинаса да жүнін жұлып,

Анты бар айтпайтұғын сөзі берік.
Қып-қызыл болғанынша түк те айтпады,
Төбе жүнін ұстады шымшып тұрып.

«Ойбай, Баян, Шоқ»,—деді тартқанында,
Онан басқа тіл қатпай кетті өліп.
Мысжан залым ойлайды ой жоталап,
«Шоқ» дегені Шоқтерек мұның келіп.
Қодарға «Шоқтеректі бір шал» дейді,
Менің айтқан сөзіме байғұс сеніп.

—Көзіңе не көрінді ақымақ қатын,
Мен барда ала алмайды жауым жеңіп.
Ырсылдап өзін-өзі зорға балап,
Ол сөзді тыңдамады құлақ беріп.

Баян іздеп торғайды таба алмады,
Күндегі уағдадан шабандады.
«Бағана Мысжан ұстап жүрген еді»,—деп,
Бір баладан естіп хабар алды.

Жүгіріп Баян келді жеңгесіне,
Қарамай мойын бұрып өзгесіне.
Арадағы тілшіні ұстаған соң,
Түседі дұшпандығы сонда есіне.

—Жеңеше, айналайын, торғайым бер,
Әйел басың бірдей еді еркекке дер.
Жасынан бағып үйреніп қалып едім,
Болмасын оған еткен еңбегім сел.
Сендерге еркелеймін, наз қыламын,
Қайғыменен бір сорлың көңілі көр.
Бермесең торғайымды, ау, жеңеше,
Қолыңмен мен бейбақты өлтірші кел.

—Бикеш-ау, торғай құрғыр өліп қалды,
Жеңгеңіз сұмдығыңды көріп қалды.
Анау күнгі жоқшыдан сұмдық ойлап,
Қодар ағаң сөзіме сеніп қалды.

Жер түбіне қашсаң да құтылмайсың,
Ол саған қайратымен төніп қалды.
Төбе жүнін жұлғанда «Шоқ»,—деп айтты,
Шоқтеректе жау бар деп сеніп қалды.

«Тозақы!» жамандарда ерік тұр ма,
Мақтасаң да пейілім кеңіп тұр ма?
Мен түскеннен жаулығың бір қалған жоқ,
Енді дос болады деп сеніп тұр ма?

Шоқтерекке бекінген Қозы Көрпеш,

Хабарын өзіңе де беріп тұр ма?
Ағаңның мүкаммалын бүлдірмекке,
Сайтаның қу салдақы керіп тұр ма?

Баянның сөзі:

—Қу Мысжан, жарық көрмей алақтарсың,
Албасты пішінің бар талақ қарсың.
Қайран ағам Қоғанды жады қылған,
Құмадан құлдың теңі жалап қарсың.
Қолы жетсе Қодарың ауырған жоқ,
Өсек қуып аңғырттап далақтарсың.
Кетсем кете берем өз жарыма,
Төрт көз итше артымнан салақтарсың.
Ой жоталап халыққа өсек тасып,
өз-өзіңнен к...ді тарақтарсың.
Достық айтса доңызша қорс-қорс етіп,
Жөнге теріс сөйлейтін лағнаттарсың.

Айтқан сөзім кеуделі болады нық,
Сені Құдай жаратқан сайтанды қып.
Торғайымды бермесең тоңқиып қал,
Қодарыңмен екеуің к...ңе тық.

Баян солай деді де жүре берді,

Мысжан ол да артынан үре берді.
Мұны енді ел-жұртқа айтайын деп,
Орнынан жылдамырақ түрегелді.

Келіні жетіп келді Сарыбайға:
—Елдегі басшылардың бәрі қайда?
Жеті жоқшың ежелгі жауың екен,
Бір керемет келтірер қазір жайда.

Ата еке, бұл сөзімді ескере көр,
Өзіңе абыроймен дес бере көр.
Бармағыңды тістеме байқаусызда,
Нанбасаң не ерте, не кеш көре бер.

Сарыбай осы сөзге қарсы келді:
—Шырағым, ондай сөзді қойшы!—деді.
Баянмен дұшпандығын білетұғын,
Көп өсектің бірі деп ой жіберді.
Қозы Көрпеш бұл жаққа қалай келсін,
Сендер айтқан жорамал бекер,—деді.
Араның неше қиын жаулары бар,
Жетім-жесір тіліне кім ереді.
Баянға суық суды шашпай-ақ қой,
Өкпелесе, көңілі бізден сөнер,—деді.

Мысжан әрең тұрады мысы құрып,
Айтқан сөзі өтпеді Құдай ұрып.
—Бұл болмасаң, күл бол!—деп жыбыр қағып,
Атасы нанбағанға кетті жүріп.

Сарыбай дәл сол күні бір түс көрді.
Ғажайып қорқарлықтай көп іс көрді.
Асыраулы ақсұңқары қашқан екен,
Іздесе жолбарыстан тым күш көрді.

Жолдасы қасына ерткен Қодар екен,
Қаруы қолындағы томар екен.
Жеті бірдей жолбарыс қуып жетіп,
Қапталдап Қодарды олар соғады екен.

Сарыбай құтылды әрең, Қодар қалып,
Шошыды қуат таппай ажарланып.
Қолдары қызыл шие қан боп келді,
Кеткен-ді жалпақ дүние тұманданып.

Бай келсе ауылын тонап жау шауыпты,
Кісі аман, малын алып тарқалыпты...
Жүрегі Сарыбайдың лүпілдеді,
Тектен-тек болмады-ау деп бұл қауіпті.

Сол күні түс көріпті Қоған тағы,

Жаман ырым білініп оған дағы.
Жеті қасқыр құтырған кез келіпті,
Тұс-тұстан өрт қаптапты қоламталы.

Селкілдеп ол да түстен кетті қорқып,
Ақылсыз қатын жады байғұс қортық.
«япырым-ай, өз басыма кәдік-ау» деп,
Ойлайды әр нәрсені ой жорытып.

Түсінде Қодар бәйгеге ат қосыпты,
Көтерме келер жерде жол тосыпты.
Сүйрелеп атын тартып келе жатып,
Жығылып басы-көзінен қан жосыпты.

Артынан қара бура аузын салып,
Халі кетіп қалтырап тым шошыпты.
Бір үлкен өрт қаптаған елге келсе,
Жанның бәрі үйінен ду босыпты...

Осылай үшеуі түс көрді жаман,
Жорыды жамандыққа бәрі тамам.
Тәңірдің салғанына лажы не,
Қобалжыды, қорықты болды алаң.

Қасқарау бай той қылды, үлкен жиын,
Байлықпен жасап жатты жұртқа сыйын.

Өмірінде бір көрген қызығы еді,
Тойлықтан аямады жалғыз тиын.

Кәрі-жас бірі қалмай тойға барды,
Той бірдей қазынасы бай мен жарлы.
«Өне бойым ауырып барады», — деп,
Айсұлуды алып Баян қыз үйде қалды.

Түсінен аян тапқан Қодар шошып,
Аңдытты Баянды әтей Мысжан қарды.
Тойшылар ауылдан тез ұзағанда,
Баян әтей жар-жарлап әнге салды.

Мысжан тыңдап мәз болып отырғанда,
Баян келіп қапыда байлап алды.
Жеткіз деп Қодар құлдай тамырыңа,
Мысжанды қинай тергеп әлек салды.

Сол сағат Қозыке де жетіп келіп,
Мысжанның қолын шешіп қоя берді.
—Ер болса, Шоқтерекке Қодар келсін,
Көрмеген тамашаны көрер,—деді.
Онша асығыс кетпеспіз асып-сасып,
Ер жігіт болса әйтеуір келер,—деді.
Батыр болса артымнан тезден жетсін,

Ер болса алып, кем болса өлер,—деді.

Атама үш мәртебе дұғай сәлем,
Ноғайға Қодар құнын төлер,—деді.
Аққолтықты ерттетті инесін ап,
Ине сұққан белгілі түймесін ап.
Сарыбайдың садағын, ақ шитісін,
Қанжарын ап жол тартты қаруы шақ.
Қазынаның бәрі де өз қолында,
Алтын-күміс жүктеді жеңілден сап.
Мал емес, бұйым емес, қызыл алтын,
Шірімес жерде жатса мың-мың жылдап.
Бес атқа азық-түлік бұйым артып,
Жөнелді бір көш болып еркін шұбап.
Баянның еркіменен болды бәрі,
Жасау-жабдық, киіттің бәрі де нақ.
Айсұлумен жыласып айрылысты,
Айырылу Тәңірдің ісі деп нақ.
Кісендеп Айсұлуды байлап кетті,
Дұшпан көзі қылғалы елге атақ.
Ат басын алыс жаққа бұрды бұлар,
Жол жабдық, азықтарын түгел сайлап.

Мысжан сорлы ойбайлап тойға жетті,
(Өзі айтқан жорамалды ойға жетті.)

—Жау шапты да ауылды, қызды әкетті,
Қодар «күйеу» сені олар бойдақ етті.

Қозыке жасырынып жатқан екен,
Оңашаны мөлшерлеп баққан екен.
Күні бұрын астыртын сөйлесіп ап,
Бикештің айласы әбден асқан екен.

Мені де байлап-матап қорлап кетті,
Құдайым алдырар күн атқан екен.
Түс қия кетті аттанып ауылыңнан,
Иесізде олжаға батқан екен!..

Аттан салды Сарыбай:—Атқа мін!—деп,
Күн шығысқа беттепті жылдам жүр,—деп.
Кейбіреулер күңкілмен табалайды,
«Құдай дескен құдаңа айтпа бүй деп».

Қодар жүр күйген көмір таудай болып,
Таусылған сабыр күйі аңдай болып.
«Қалай маған білгізбей әкетті?» деп,
Көзіне жанның бәрі жаудай болып.

Қамшылап ала бедеу жөнеледі,
Батырсынып, бәлденіп өнегелі.
Кешегі көрген түсі есіне кеп,

Сескеніп топтан шықпай бөгеледі.

Күш-қуаты болғанмен әруағы жоқ,
Шұнақ құл ермен қашан теңеледі?!
Оңғарса Алла жолын, Қозыекенің,
Жеткенмен жетесізге не береді?!

Қуғынға сайланады бір жүз кісі,
Қорқып жүр талайының құрып мысы.
«Әттең көзге көрінсе көрсетер ем,—
Деп жүрді кейбіреуі қайрап тісті.
Қос ат мініп қумасақ жету қиын,
Олар да соғыс салар жетсе күші».

Тауасар Баянды ертіп оза жүрді,
Жүкті ат та оларға еріп соза жүрді.
Қозыке, Жандос бастап жеті батыр,
Арттағы қуғыншыны тоса жүрді.
Сайланып сауыт-сайман, жау-жарағын,
Жаусырап, айбаттанып қоза жүрді.

Ертеңінде қуғыншы келді жетіп,
Аз шоғырды көзге ілсін олар нетіп.
Қаптап келіп қалпақтай түсірмек еді,
Селдіреді жеті ердің тізесі өтіп.

Жұмсамады қаруды найза, мылтық,
Қамшы сілтеп сойылмен келеді түтіп.
Жұлқыласса жанына жуытпайды,
Тиіскенді құнығып ажал түртіп.

Сарыбай шал Жандосқа қарсы кеп еді,
Аттан жұлып түсірді мысын құртып.
Ақжалды аударды да мініп алды,
Күлтелі жал-құйрығы бүртік-бүртік.
Қоғанды қарсы ұмтылған жаралады,
Қылышпен қия шауып қолын қырқып.

Қодар кеп Қозыкемен сайысады,
Найза сілтеп, қылышпен шабысады.
Ала бедеу ойқастап ырғығанда,
Бурыл да бұлтақ қағып қарысады.
Шоқпармен бірін-бірі көміп кетіп,
Айналып кеп айғайлап алысады.
Қылышпен Қозы ұмтыла шауып еді,
Қодардың шекесінен қаны тамды.
Қан жуып беті-басын кеткен кезде,
Аттан ауып есі де ауысады.
Қодарға кеп сүрінген бурыл тұлпар,
Жер сүріп, сүріншектеп майысады.
Екпінімен құлаған ер Қозыке,

Жіліншігі шорт сынып, талып қалды.
Сәлден соң есін жиып, көзін ашса,
Тұр екен бурыл тұлпар—бұт артары.
Дөңкиіп орға құлап Қодар жатыр,
Құдыққа кептелгендей аю мәңгі.
Тіршілік байқалмайды тұлғасынан,
Мәңгіге күйрегендей қуат тауы.
Сирағын Қозыке орап шылбырымен,
Бурылды мініп алды әйтеу тағы.
—Кетелік енді айланбай, Жандос, досым,—
Деп Қозыке Жандосқа жетіп барды.

Ақжалды батыр Жандос алған мініп,
Жауына оқтай зулап салды бүлік.
Тіресіп күш көрсетер қуат болмай,
Жау кетті қасқыр тиген қойдай ығып.
Өлігіне, көлікке, қаруына
Қарай алмай қайырылып кетті бұғып.
Алпыс ат, қару-жарақ олжа алып,
Жеті батыр жеңіспен кетті жүріп.

Сол бетінде жүреді түніменен,
Шайқас қылған еді ғой күніменен.
Таңға жақын жолдасын жетті қуып,
Зарланған сұлу Баян үніменен.

Артынан қуар жаудан құтылған соң,
Бес күн жатып тынықты жүгіменен.
Кір жуып, ат-көлігін тынықтырып,
Емдеді жараларын шыныменен.
Үзілген Қозыкенің жіліншігін,
Тауасар, Жандос таңды қолыменен.

Жасатып ат үстіне өбек төсек,
Алып жүрді көште оны соныменен.
Қашқан қыз байсал тартқан көштей болып,
Уаңға келіп жетті тобыменен.

Алдынан уаң шықты хабар алып,
Болмай ма адал достың беті жарық.
Бес үй тігіп қонағын күтіп алды,
Сый-құрметін көрсетіп, қылып сауық.

Қуанып уаң ұлықтар қылды тойды,
Қанша бие, қанша өгіз, көп қой сойды.
Тұлып-тұлып торсықпен арақ-шарап,
Тойшыларға ішуге әкеп қойды.
Моңғолша тоймен бірге ән-күй айтып,
Тауысты тартқан бейнет жапалы ойды.
Жазылып қол-аяғы бұрынғыдай,
Түзеді ер Қозыке енді бойды.

Жаз шығып жүрмек болды үш ай жатып,
Сыйлады уаң ұлықтар таңырқатып.
Екі отау, алты шатыр тігіп берді,
Өзінен туған қыздай мұны ұзатып.
Неше түрлі моңғолша асыл бұйым,
Лайық хандығына тіпті ұласып.
Аталы хан тұқымы қайраны мол,
Берген жоқ міндет үшін пұлға сатып.
Ер-әйел боп төрт кісі қоса берді,
Саған қызмет етсін деп онда жатып.

Баянға бір білезік, алтын сырға,
Бижіңнен әрең келген шықпас қырға.
Жүз жамбың бағасына жетпес еді,
Егерде алушы боп сатса пұлға.
Құт ұйып ұзағынан сүйіндірді,
Қалсын деп дәл осылай ұлы тұлға.

Уаңға Қозыке де қылды тарту,
Жолаушыға қиын ғой одан арту.
Аққолтық пен өзінің бурыл атын,
Ақ шиті Сарыбайдың садақ-сарпу.

Болат қанжар, дүрбісін қоса берді,

Дүрбінің асылдығын уаң көрді.
Сарыбай іштен келген бір мәнжуді,
Мас қылып, жүз ат беріп алып еді.

Сол екен тым бағалы асыл нәрсе,
Уаңның Қозыкеге мейірі өнді.
«Кісіге тауып достас болған екем,
Көрмеп ем мұндай бақты, мұндай ерді».
Қоштасып, құшақтасып қол қысысып,
Қонбаққа аттарына түрегелді.

Жолдастыққа хан қосты қырық кісі,
Құрметі Қозыкенің ханның ісі.
—Дәл еліңе жеткізіп қайтсын бұлар,
Жолда жауға алдырмас жетсе күші.
Өзі де күндік жерге шығарып сап,
Айрылды екі жаққа сөз желісі.

Кеш қонып келе жатыр ерте көшіп,
Құдайдың бергеніне көңілі өсіп.
Аң ауласып, сап мерген сауық құрып,
Рахатпен жүреді әлде нешік.
Жауы жоқ, жар-досынан басқа бөтен,
Қам-қайғысыз жатады белін шешіп.
Қар еріп, мал да төлдеп болып еді,

Неше өзен, неше қырлар бәрін кешіп.
Тауекең төрт кісіні қасына алып,
Алдымен сүйіншілеп кетті есіп.

Шапқылап екі күнде елге келді,
Мекені Бурыл-Шіңгіл белге келді.
Тоғыз күн ел көшкелі болған екен,
Жайлауға жаңа шыққан жерге келді.
Құшақтап қуанышын Тауасар бай,
Келгенде бүтін елі көзбен көрді.
Тауекең айғай салып сүйіншілеп,
Ауылына Қарабайдың келген еді.

Көрісіп Тауасармен желбіреді,
Қайғы-уайым тарқалып селдіреді.
Сүйіншіге бір жүз қой, он бір түйе,
Бәйбіше Тауекеңе төгіп еді.
Келеміз Баянды алып ырғап-жырғап,
Деген соң Майлыбай ер семіреді.
Достары шаттанысып Қозыкенің,
Дұшпанның қабырғасы сөгіледі.
Иемсініп, ие болып жүргендері,
Аһ ұрып бір жолата жеңіледі.

Ел болып бір күншілік жерге шықты,

Өлең, той, сауық десе бәрі мықты.
Шын ниетпен қуанса кейбіреуі,
Көре алмай кейбіреуі қайғы жұтты.

Көрісіп үлкен-кіші жатыр жылап,
Бұларды сөге алмайды ешкім сынап.
Он бірі бет-бетімен көріседі,
Майда тіл тасты еріткен өңкей саңлақ.

Сонда алдымен Майлыбай бидің амандасып айтқаны:

Саламат сақтап бір Құдай,
Келдіңдер ме аман, қарағым?
Жеткізді ме мұратқа,
Ойлап барған талабың?
Намыс үшін жіберіп,
Арғымақ аттай жарадым.
Түнде түсте, күнде есте,
Телміріп жолға қарадым.
Не болды деп күйзелдім,
Жүрмегендей араным.
Қозыке, аман келдің бе,
Ордалы ата жанабым?
Баянжан, балам кемел тап,
Құтты болсын қадамың!

Тауасар, досым, мың рахмет,
Мың кісіге баладым!
Жандосым, қайда бері кел,
Сағымға ілген садағым.
Жолаушы барған топ жігіт,
Намыс қуған көп жігіт.
Бәріңе болсам садаға,
Жарасқандай еп жігіт.
Бәріңнің жасың ұзақ боп,
Арттырсын Құдай талабың!

Жүрсін деп басшы қолын бұлғайды енді,
Айғайға ат елегізіп тұрмайды енді.
Қозыке, Жандоспенен екі мырза,
Көрісіп қалың елге жырлайды енді.

Салады бұрап-бұрап сырнайға енді.
Екпіні от арбаның зырылындай,
Зботы электрдей зырлайды енді.
Жандос пен Қозыкенің ел мен жұрттың, жер-судың
аман- дығын сұрағаны:

—Сақта осында, Тәңірім,
Аман ба екен елдерім?!
Елімнің қонған тұрағы,
Асқар тау, жазық белдерім.

Шалғында өскен көп ойнап,
Сағынған туған жерлерім.
Құба түз дала, сортаң тау,
Тапқанша сая терледім.
Бұғы, марал таудағы,
Балықтарым аудағы,
Бәрі тегіс аман ба,
Сілеусін, ілбіс, шерлерім¹³?
Қырандағы жануар,
Неше түрлі аңы бар,
Арқар-құлжа, таутеке,
Ұзамай-ақ табылар.
Құмдауытта жүретін,
Түйе, киік керлерім.
Тиін, сусар, жанаттар,
Кәмшат, алтай құндызы.
Жаздағы құны қарамор,
Өңкей асыл пернелім.
Балалар бақ-балапан,
Сасық күзен, сартышқан,
Ор қоян олжа теңдерім.
Бүркіт пенен қаршыға
Саятшы жүрер бар шыға.
Лашын, түйғын, сұңқары—
Ойнаған ұстап ермегім.

Доғдуадақ, көлде аққу,
Үйрек-қаз тамақ жемдерім.
Соларды бағып өсірген
Айдын-шалқар көлдерім.
Мал өрістеп су ішкен
Өзен, су, бұлақ кеңдерім—
Жердің көркі аман ба?!
Терек, шетен, емен мен
Ерен мойыл салдары.
Жаңғақ, өрік, алма ағаш,
Бүлдірген тәтті балдары.
Таңқурай мен тошала,
Өңкей жеміс аңғары.
Сондай жақсы мәуеде
Саялап жатқан шалдары.
Балалар ойнар сауық сап,
Өргенше баққан малдары.
Ер қанаты ат туған,
Жылқының күлте жалдары.

Өріске барса өкірген,
Қораға келсе секірген,
Балаларға сүт берген,
Есен бе сиыр сандары?
Жақсы-жаман аралас,

Бір қатары қаралас.
Айыр өркеш құл түйе,
Қомдық біткен нарлары.
Жазғытұрым құрлаған,
Тоқты шақтың енесі,
Жайқалған қой таңдары.
Қасқыр көрсе пысқырған,
Құйрықты бұтқа қыстырған,
Тас қашаған тұяғы,
Ешкі деген жануар.
Сол қораны күзеткен,
Далада жатып сыз өткен,
Қыран тазы, қотаншы ит,
Малға жуық заңдары.
Неше түрлі ұлт бар,
Ақбас шыңда бұлт бар,
Бүтін бе жердің аңғары?!
Халқын әділ басқарған,
Басшылар мен хандары.
Палуан, батыр өктемдер,
Жауына күші жеткендер,
Бағлан мырза саңлағы.
Жеңге, келін, құрбылас,
Әйелдер бар тұрғылас.
Қалыптан бойы озбаған,

Үйдің көркі бойжеткен,
Сарала алма паңдары.
Кәрі шешен, қарт ана,
Дұғагөйім аман ба,
Еңіс тартқан алдары?!

Халқына болды сұрап амандасып,
Қадірлеп бәріменен саламдасып.
Ауылына Қарабайдың тура аттанды,
Бозбала, қыз-келіншек дараңдасып.

Алыстан келін түсті елдей көшіп,
Мақтасты құрбы-құрдас желдей есіп.
Бұрын-соң құлақ естіп көз көрмеген,
Сипаты мұндай сұлу көркем десіп.

Аты да келісімді Баян екен,
Құдайдан шын тілесе аян екен.
Біз бұрын қатын алдық дегеніміз,
Малымыз оған берген шаян екен.

Бейшара елімізге болсын құтты,
Әруақты келген шығар ойлап жұртты.
Адамзат бұдан артық қайтіп тусын,
Алмаса аспандағы нұр бұлтты.

Көк қасқа ат айтып сойып, үйін тікті,
Сымбалдап¹⁴ жасау-жабдық жиып жүкті.
Ат жетер жерге дейін хабар қылып,
Той жасап күтіп алмақ жалпылықты.

Шақырып жігіттерге киіт берді,
Құрметпен қарсы алып Жандос ерді.
Майлыбайға түрлі-түрлі киім жауып,
Алдына үйіп асыл терілерді.
өзіне лайықты сыйын алды,
Жаратпай нысапсыздық сол өнерді.

Той қылды дәл жарым ай елін жиып,
Аямай дәулетінің бәрін қиып.
Тамаша жұрт көрмеген алуан-алуан,
Рухына бозбаланың тұрған сыйып.

Ат шапты, құнан шапты, тай да шапты,
Жүгіріп жаяу бәйге жайға шапты.
Ағашқа ақ жамбыны іліп қойып,
Мергендер арыстандай айға шапты.

Кермеден жамбы аттырды оғын кезеп,
Садақшы дәлдеуіне барды тежеп.
Садағын сағымға ілген мергендер жүр,

Аяғы аттарының безек-безек.

Күнінде он атсаң да тіге беред,
Ақша, пұл жерге үйіліп қатар тізед.
Сол тойы Қозыкенің болған үлгі,
Өлмейтін адам болмас темір өзек.

Әр бәйге Қозыкеден жатыр шығып,
Асырмақ тойдың даңқын оғып-бұғып.
Шұңғылдау тегенеге қатық ұйтып,
Тістетті шалға жамбы басын тығып.

Бұрын соң құлақ естіп, көз көрген жоқ,
Бәрінің көңілі шат, тамағы тоқ.
Қазыққа нар түйені байлап қойып,
Тоңқайып қатын шешті жалаңаш кеп.

Ел қайтты риза боп тойы тарқап,
Құттықтап алғыс айтты Баянды алқап.
Бұрынғы еліңді ойлап, жарыңды ойлап,
Алдыңнан келдің десіп ақ жарылқап.

Той тарқарда Тауасар шешеннің Баянға айтқан
беташары:

—Айт, келін-ау, айт келін,

Атыңның басын тарт келін.
Жай жадырап жат, келін,
Тәтті тамақ тат, келін.
Үлкенді сыйлап қадірлеп,
Жастардан жат қаш, келін.
Жақсы-жаман деместен,
Бәріне қояр ат, келін.
Арқан ессең, бос еспе,
Өкшеңменен жер теспе.
Үлгілі бол, шырағым,
Абысынмен тістеспе!
Сырттан ғайбат сөз қылып,
Біреуменен кектеспе!
Әдепті сөйлеп күлімде,
Жаман атқа ілінбе!
Шылауышың тұштаңдап,
Ит үргенге жүгірме.
Ағайынмен араз боп,
Көрместей болып түңілме.
Қонақ кірсе үйіңе,
Құрметінен кідірме.
Қырын қарап төрге отыр,
Алдың жаққа үңілме.

Атаңа бер сәлемің,

Ойыңда болсын әдебің.
Қайын аға, қайын көргенде,
Жеткіз сөздің мәнерін.

Сізге берер көрімдік,
Келінім, қылма керімдік.
Аямайды қызықтан,
Жолын білер кәденің.
Енеңіз сіздің елге құт,
Сәлем қыл тұрып енеңе.
Қалауыңның атын айт,
Бермесіне немене?!

Түйе берсең сарыдан,
Төңіректі шарыған.
Өсерлісін таңдап бер,
Түсіне қызыр дарыған.

Жылқы берсең бөртеден,
Бұйра жалды келтеден.
Құлындарын байласын,
Қымыз үшін ертеден.

Ешкі берсең семізден,
Лақ табар егізден.

Қой бастайтын көсемі,
Қайқы мүйіз серкеден.

Сиыр берсең қарадан,
Сүт кетпейтін шарадан.
Бала-шаға шарылдап,
Қаймақ пен май жалаған.
Бағушыға міндетсіз,
Өзі келер даладан.

Қой берсеңіз қоңырдан,
Бөлек қонсын тобырдан.
Жалпақ құйрық қойдан бер,
Майы қайтар обырдан.

Келін келді, келіншек,
Келінім болғын көңілшек!
Үйге қонақ келгенде,
Тамаққа болма еріншек.

Иіліп сәлем жасап тұр,
Анда-санда көрінсек.
Жаман адам келді деп,
Келінім болма жиреншек.

Келін келді, келінім,

Бұл келіннің керімін.
Елге үлгі болғандай,
Бой түзеткен селімім.

От басына ұл толсын,
Төсегіне қыз толсын.
Бағы ашылып бай болсын,
Айырмасын Құдай серігін!

Үлкен аға, кіші іні,
Жегжат-жұрат дос шыны.
Бұл келіннің көрелік,
Көрімдігін беруін!

Беташарға бір түйе, бір ат берді,
Қарабайдың дәулетін әркім көрді.
Ел дулап, разы болып бәйбішеге,
Қош айтып, жөн-жөніне жүре берді.

Сарыбайдан хабар

Кейінгі Сарыбайдан келеді сөз,
Қозыке тартып алды көзбе-көз.
Еліне қуғыншылар қайтқаннан соң,
Қодардан дау шығады тезінен-тез.

«Мен өзім ноғайлының бектері едім,
Атақты ел ағасы көптер едім.
Не сынды бай-манаптың қызын дағы
Жақтырмай көңіліме кеткен едім.

Баянды аламын деп келгенімде,
Тимеймін дегеніне өкпеледім.
Он жылға бір уағда тоқтам етіп,
Мезгілі біткенінше шекте едім.

Жер ұзақ еш алысқа кете алмас деп,
Қалжыңмен тиіп-қашып шеттер едім.
Жолымды тап, енді мені елге қайтар,
Намысты сонан бергі тексеремін.
«Ел болып етсек» деген жауабың бер,
Өйтпесе әскерімді жөткеремін!
Құл қылып азат басты атақ алдым,
Еліммен енді не деп бет көремін?!
Алты жыл болды менің жүргеніме,
Қылыштан шамам жетсе өткеремін.

Кесілді Баян үшін бастан құлақ,
Құлақтың ұшын алам кімнен сұрап?
Әр түрлі телім-бағыс толып жатыр,

Айтуға ұяламын санын құрап.
Баянды қатын қылып алмаған соң,
Болмайды сенің елің маған тұрақ.

Мал таптым ойдан орып, қырдан қырып,
Сонымды, ей, Сарыеке, ойла бір-ақ.
Жолдас боп дәм-тұзыңды татсам дағы,
Аламын енді сенің мойның бұрап!..»

Қодекең осылайша қодаңдайды,
Сарыбай бұрынғыдай бола алмайды.
Бәрі шын оқиғаның бастан-аяқ,
Қодарға айып бермей оңалмайды.
Қодарды олай-бұлай алдаса да,
Баян жоқ, көңіліне қона алмайды.

Кеңесті жұрты болып олай-бұлай,
Дөңкиіп Қодар батыр жатыр солай.
«Осыған мал бермесең, ел шабады,
Ақыры тартуым»,—деп берген қолай.

Деп сөйлесіп Қодарға келіседі,
Қуалап өткен істі теріседі.
«Баянды қашан сенен аядық біз,
Ала алмаған өзің»,—деп көріседі.

Ала алмаған кінәсі өз мойныңда,
Әйтеуір жоққа сылтау жеңіседі.
Тапқан мал, қылған еңбек ақыдай қып,
Жүз түйе, жүз ат сыйлық беріседі.

Оны алып өз жайына Қодар кетті,
Құдайым Сарыбайды тентіретті.
«Өзімді-өзім бұзып кетіп едім,
Жетімше бүгін мені көтке тепті.
Қозыеке мен Баянға амандаса,
Кейінгі ел-жұрттарға барсақ етті».

Бай кірді осылайша ақылына,
Бұл ақылын сынатты қатынына.
Баласы, бауырларын түгел жиып,
Ойлатты қалайша деп жақынына.

Бәрі де дұрыс қой деп қостай берді,
—Болмайды барып көрмей ондай ерді.
Ақыры бізге сүйеу бола алады,
Тапқан ғой даналықпен осы жерді.

Шешесі Гүлжан өзі бармақ болды,
Еңіреп Баяным деп зарлап болды.
Ағасы Сағынбай мен Айсұлуды ап,

Жолдасқа қырық кісі арнап қойды.

Ел көрмеген өрнекпен үй тұрғызып,
Баянға жасау-жабдық салмақ болды.
Ат-көлік, азық-түлік даяр қылып,
Бір айда жүреміз деп парлап болды.

Шыққанда ел жайлауға жүріп кетті,
Олар да басқан жерді дірілдетті.
Дәл үш ай тоқтамастан сапар тартып,
Еліне Қозыкекенің келіп жетті.

Шапқылап Қозыкекеге хабар берді,
Бүгін жетіп қонақтар төменгі елді.
Қозыке түні бойы хабар айтып,
Аймағын түгелімен жинай желді.

Жүз жігіт, жүз келіншек, қыздан елу,
Алыстан сыйлы қонақ келеді керу.
Сағынып, сарғайысқан бейнесі бар,
Көрісіп қиын екен мұнда келу.

Ол күні жылап-сықтап болды көру,
Кеш батып сол арада болды еру.
Құда менен құдағидың құрметіне,
Қалайша сән құрсаң да емес жеру.

Болмайды бір кісіге бұдан артық,
Өмірінде осындай қызық көру.
Талай-талай әсемі айтылмады,
Қағазға симайды екен бәрін теру.
«Алла тағала аққа жақ» деген мәтел,
Адал болса осылай тілеу беру.
Айсұлудың Баянға көріскенде айтқаны:

—Айналайын, жан бикеш,
Жүрмісің аман саламат.
Өз әкеңіз бай ата,
Айтты сәлем аманат.
Сағынып сізді сұрайды,
Туысқан жақын жамағат.
Түзуіне кетті деп,
Байламады жаманат.
Қош ойлады қиыр жат,
Естіген ел бәрі де,
Үлкен-кіші кәрі де
Батасын берді сыртыңнан,
Болсын деп аман асыл зат.
Бір Қодардан басқаның,
Көңілінде емес дат.

Орнықты ма көңілің,

Құтты болсын тұрағың!
Күйеужан, аман жүрмісің,
Қырымнан көрген, қырағым?!
Көк сұқсырды көргенде,
Аспандап ілген қыраным.
Тәңірі біледі пенденің
Өмірі қанша тұрарын.
Күндіз есте, түн түсте
Амандық сізге сұрадым.
Жазғытұрым самалда,
Арқадан төккен шуағым.
Көкейімнен кетпеді
Бірге тұрған уағым.
Келешек өмір сендерге,
Төксін Алла шуағын!

Айсұлу осылайша сырын айтты,
Сыр емес көңілдегі кірін айтты.
Баян елін басқарып сұрағанша,
Жеңгесі амандықтың түрін айтты.

Сөйлесіп еститін бар, естімейтін,
Әшкере білдіруге бұрын айтты.
Елінен ауып алыс кеткеннен соң,
Заманның басқа келген қырын айтты.

Көріскенде Баянның айтқаны:

—Жеңеше-ау, Аякөздей жер аман ба,
Сарыарқа, екі-үш ауыл бел аман ба?
Шын жібек Жиделі мен Үржардайын,
Еміл су құятұғын көл аман ба?
Бір шеті Тоқтабарлық, Тарбағатай,
Жетісу, Шабыққайқаң кер аман ба?
Сол жерде өсіп-өніп малын баққан,
Аралас қалмақ-қазақ елі аман ба?
Еліне басшы болған би мен төре,
Сұраған жұртын билеп шені аман ба?
Елдегі кемпір мен шал, бала-шаға,
Палуан мен бағлан мырза, сері аман ба?
Далада салған егін, түрлі миуа,
Шыққан шөп малға тамақ, кені аман ба?
Туысқан, әке-шеше, бауырластар,
Ер-әйел, үлкен кіші дін аман ба?
Бірге өскен қыз-келіншек құрбыларым,
Қаптаған бәрін бірдей пері аман ба?
Алыс-жақын аралық жегжат-жұрат,
Құда, дос, сыйласымды дені аман ба?
Бәрі де құдіретпен тұрған шығар,
Ішінде көптің бірі, сен, аман ба?

Осылай амандасып болды бұлар,
Бәрі де шешендік пен сөзге құмар.
Сайратып бұлбұл құстай қызыл тілін,
Баянның көп сағынған көңілі тынар.
Көрісіп, мауқын басып елі-жұрттың,
Ауылға ертіп жүрді ұмар-жұмар.

Түсірді қонақтарын ауылына,
Көніп тұр қазір елі қауылына.
Отау-шатыр дегенді кере тігіп,
Барлықпен көніп жатыр ауырына.
Той және тағы-тағы таң тамаша
Баспады еш олжаны бауырына.
Жүз бие, елу сиыр бөліп берді,
Күтетін меймандардың сауынына.
Таңдатып жолаушыға ат мінгізді,
Келіскен қарап-қарап сауырына.
Құдалар еш қайғысыз жата берді,
Күз бен қыс төтеп беріп дауылына.

Құрметпен осылайша алды күтіп,
Қыс кетті салтанатпен уақыт бітіп.
Мал төлдеп, абыр-сабыр басылғанда,
Қайтсақ деп Қозыкеге айтты сөйтіп.

—Күйеужан, қайтуға рұқсат келмек көңіл,
Құдайым ұзынынан берсін өмір.
Не болды кәрі кісі, ел-жұртымыз,
Жүруге жаз жадырап болды жеңіл.

Шешесі, аға-жеңге қайтпақ болып,
Жылайды Баян Сұлу ағыл-тегіл.
—Қарағым, шаруаңа қаратпадық,
Жолаушы кісі аяй ма, болар жемір.

Қозыке биыл жайла деген болды,
Қимастық сөзін айтып оңды-солды.
Жолаушы жүрерге бел буғаннан соң,
Не түрлі даярлайды тарту-жолды.

Алтынды зер, маңлық тон бұйымдармен,
Кемпірді өлмесе де тірідей көмді.
Екі арғымақ, бір қоқан ер-тоқымды
Сарыбайға сәлемге лайық көрді.

Жеңгесіне он түйе, отыз жорға,
Сағынбайға жүз-жүзден сыйлық төнді.
Жолдастары екіден қос ат мініп,
Бәрі балқып, жоғының табысы өнді.
Айтұяқ жүрер күні айтып сойып,

Ықылас енесінен сұрап көрді.

Енесі зар жылады бата беріп:

—Шырағым, біз қайтейік жата беріп.

Тірі болса шалымды қуантайын,

Бастан-аяқ сырыңның бәрін теріп.

Ісің теріс деп айтып жасытайын,

Жазғанға мен не дейін созып-керіп.

Ендігі күн, қарағым, сендердікі,

Біз боламыз, шырақтар, қанша серік.

Қозыке,—бар деп айтты ,—Баянжанға,

Біз де қорықтық жасымыз таянғанда.

Ендігі жыл келіңдер, қарақтарым,

Еншілерің береміз аян заңға.

Жер алыс, бармақ-келмек бізге қиын,

Қартайдық өлмейтұғын аял бар ма?—

Деп осылай шақырды балаларын,

Айтып арыз көңілдің қамаларын.

Қазір бірге санап жүр мал мен басын,

Құдайым айырмасын араларын.

«Ендігі жыл жайлауда барамыз»,—деп,

Білгізді жүретұғын қарарларын.

Азыққа отыз бие, жүз қой айдап,

Қозыке әзірледі бәрін жайлап.
«Жол алыс ұзақ жүріп шыдамайды,
Барсын,—деп,—кәрі кісі қазы шайнап».

Бағыстан келген халық таң қалады,
Күйеудің жомарттығын көзі абайлап.
Қарабай Сарыбайдан он есе артық,
Жинаған мұнша дәулет түйе байлап.

Қозыке ержетерін білмеген ғой,
Қашты екен елден неге соры қайнап?!
Сарыбай өзі бастық бағыс елі,
Жығылар аяғына болып аймақ.

Көп кісі бір күндікке шығарады,
Жұраттың қадірі енді сыналады.
—Қарағым, осы арадан қайтыңыздар
Жол тыныш, енді бізді кім алады.

Деген соң қайтпақ болды шығарып сап,
Баянмен көріседі бел құшақтап.
Қырық кісі көрісіп болғанынша,
Түс ауып, бесін болды уақыт тап.

Сағынбай бастап жүрмек қалың қолды,
Жыласып, көрісіп ап көңілі толды.

Екі кәрі құдағи айырылмады,
Бәрінен мына ісі қызық болды.

Айырылып жөн жолына кетеді енді,
Жол кірісі осы деп төтеледі.
Көп күндер дамыл алмай қатты жүріп,
Еліне аман-есен жетеді енді.

Сарыбай келгеніне қуанады,
Күйеудің ерлігіне жұбанады.
«Рақымет, қарағым, бағы ашылсын,
Баяным қызыл кірпіш бола алады.
Қодар құл жарлау жердің жапалағы,
Жүн етіп табанында уалады».—

Деп ойлап, шүкір қылып жата берді,
Алтай таудың атағын атап еді,
Бір көрсем тірлігімде соларды деп,
Сағынып келмегені батады енді.
Жас болсын, кәрі болсын бастан өткен,
Түзетіп ойдан жуды қателерді.

Бір жылдай екі тарап тынығады,
Жолаушы барып-келіп шынығады.
Дәулеті екі жақтың сай болған соң,

Олжаға алуан-алуан құнығады.

Қар кетіп, мамыр айы туып еді,
Жаз шығып дүние жүзі жылынады.
Қайнына жолаушылап ер Қозыке,
Жүруге дайындығын қылады енді.

Тағы алып Тауасарды қолбастыққа,
Отыздай жігіт жинап жолдастыққа.
Ат жайлап ертелі-кеш көшу-қону,
Басқалар жарамайды жөн-жосыққа.

Қайынға қарай суыт жүріп кетті,
Ежелгі атақ-абырой жер күңіrentті.
Көрісіп уаң досына аз күн тұрып,
Кеп жетті бағыс елге аспа-төкті.

Танысып құда, күйеу, балдыз, жеңге,
Сауық сап неше күн мен түндер өтті.
Той жасап, бай Сарыбай күнде жайлап,
Ат шабыс алпыс түрлі ойынға айдап.
«Жеткізем атағымды жер түбіне,
Тұрғанда жаным тірі, көзім жайнап».
—Бір жыл тұрып еліңе қайтыңдар,—деп,
Сөйлейді Сағынбай да жарлық айлап.

Жаз бітіп, қыс өтісін қалды күтіп,
Істейді сауқым сәнді жүндей түтіп.
Бір зауал естігендей кез болады,
Сәтсіз күн шыққан екен ажал түртіп.

Қодар құл бітім алып кеткен екен,
Еліне ол да аман жеткен екен.
Еліне оның қадірі бола алмапты,
Бұрын десі халқына өктем екен.
«Қыз ала алмай қазаққа құл бопты», — деп,
Ноғайлының адамы өкпелі екен.
«Шіркін-ай! Жетең жоқ-ақ екенсің», — деп,
Әркім-ақ көзіне айтып сөккен екен.
Алты жылдай Баянға алданғаны,
Қорлық боп көкейіне жеткен екен.

Қодар құл тілеу тілеп жүрген жылап,
Қозыке келе ме деп елден сұрап.
«Бір кек алып сол мезет өліп кетсем,
Тырнақтай арман қалмас менде бірақ.
Дүние ісі, дүниеге кетпеуші еді,
Баян үшін құлағым болды шұнақ.
Дариға-ай, армансыз-ақ болар едім,
Тістесем қолым жетіп мен де құлақ».

Кейде ойлап тілеу тілеп жүреді екен,
Кейде жылап, кейде арсыз күледі екен.
Күшпенен зорлық қылып алмаса да,
Амалдың болатынын біледі екен.
Бар екен Шағатай деп достас жігіт,
Қодарға көңілі жақын қоштас жігіт.
Қодарға сол құлақ боп жеткізіпті,
Келді деп Қозы—Баян қайыншылап.

Бұлайша Әбдіжаппар хабар алды,
Көңіліне естігенін жаман алды.
Бұрыннан ойлап жүрген хайласы бар,
Кешікпей Аякөзге бара қалды.

Үстіне диуанаша киді киім,
Бергеннен садақа деп алып бұйым.
Білгізбей Қозыкеге жетпек еді,
Болмаса керегі не жалғыз тиын.

Дұшпаннан іс келмес деп ойланбаңдар,
Ақыры бұл хайланың болар қиын.
өзі де сасық жыннан тым құр емес,
Азырақ сәуе сөйлеп жүрген жиын.

Бір диуана ел шетін ақтап жүрді,

Анада мынау бар деп қақсап жүрді.
Садақа, қайыр жиған нәрсені алып,
Қасында Шағатай ит жақтап жүрді.
«Ел еркін, ауыл иесіз болған кезде,
Барсам»,—деп ақ отауға шақтап жүрді.

Қозыке бір түс көрді ұйықтап жатқан:
Бір топ ноғай келіпті сауда сатқан.
Үш түрлі нәрсе алды беріп пұлын,
Қызыл-жасыл бір бұйым бояулатқан.

Бояу қолға жұғады кепкен емес,
Жұққан соң қырса дағы кеткен емес.
Жуа-жуа қолдары желім болып,
Жабысып қалды, бұл да тектен емес.

Жабысып қолдарынан айрылмады,
Оны көріп ешбірі қайғырмады.
Саудагер аяқ-қолын байлап алып,
Жүріп кетті жолына қайрылмады.

Қозыке анда-санда бай-байлады,
Күш-көмек келе ме деп айғайлады.
Артынан ешкім қуып келмеген соң,
Бір жерге алып барып жайбарлады.

Саудагер Қозыкені уалады,
Дем салып басы-көзін дуалады.
Сиқырлап бір кептер қып ұшырғанда,
Қолынан құтылғанға қуанады.

Кептер болып аспандап заулап ұшып,
Ішкен-жеген нәрсенің бәрін құсып.
Бір үлкен ала көлге кез боп қалып,
Қанаты талып соған кетті түсіп.

Далбырлап су бетінде малтап жүрді,
Толқында бір жүзеді, бір көмілді.
Шыға алмай әлектеніп жүргенінде,
Оянып түсі екенін өзі білді.

Бейшара көрген түстен кетті шошып,
Не көрсе көрген шығар Құдай қосып.
Қорыққанынан жүрегі лүпілдеді,
Лажы жоқ бір жерге қашар босып.

Айтпады бір адамға көрген түсін,
Қуарып шошынғаннан қатты пішін.
«Арына салса тағдыр лажы жоқ»,—деп,
Сақтады ерлікпенен келер ісін.

«Баянға айтсам ойлайды сары уайым,

Қапаланса болады өзі жазым.
Сыр берсем ешбіреуге қайрат емес,
Тоқталып күлкі ойыннан не қылайын.
Тәңірім не салса да разымын,
Санаулы басымдағы күн мен айым».

Сол күні түс көреді Баян дағы,
Құдірет аян берген оған дағы:
Ақ ордасын күйретіп жел жығыпты,
Салма, басқұр оған сеп бола алмады.

Жығылған үй өртенді отқа қаулап,
Су сепсе бара жатыр майша лаулап.
«Қайран дүние бұзылып кеттің бе?»—деп,
Ер Қозыке жылайды отқа аунап.

Бір кезде күйіп-жанып оттан қашты,
Үйінің күйгеніне төкті жасты.
Алдынан шыға келіп қабан-шошқа,
Жалтаңдап алды-артына, тағы састы.

Баян барып көсеумен ұрып еді,
Өлтірді тіл тартқызбай малғұн насты.
Құтылып ол пәледен қалып еді,
Баянды таудан құлап көшкін басты.

Баян қалды шыға алмай соныменен,
Құтылатын жер таппай оңыменен.
Ол да шошып түсінен оянады,
Жұлқынып сербеңдеген қолыменен.

Көрген түсін айтпады еш адамға,
Қорқынышты қалай түс қалды таңға.
«Шынымен қатты қауіп қылды енді,
Бір қатер таялды-ау деп шыбын жанға.

Қозыкеге мұны айтсам тынышы кетер,
Жасақты жау бұл емес қайран етер.
Не салса басымызға разымыз,
Қарсылық жаратқанға пенде не етер?
Арман жоқ жүз жылғыдай көрдік қызық,
Екі жақ дәулетіне болдық сетер»¹⁵.
Не жазса маңдайыңа соны қарсы ал,
Уайымның босқа ойлаған бәрі бекер.
Күн жылып, ай ауысып өтіп жатыр,
Құдай күшті жаратқан пенде пақыр.
Алкеуде арамдықпен ғұмыр кешкен
Жетіп қалды жақындап Қодар кәпір.

Ауылға келіп түсті тура шауып,
Немене диуанадан етер қауіп.

«Садақа пәлекетті көтеред» деп,
Ат мінгізіп, бата алды шапан жауып.

Диуана құмалақ сап бал ашады,
Айтқан сәуе түсіне жанасады:
—Досың көп, дұшпаның аз жан екенсің,
Кешікпей біреу саған таласады.
Таласса арғы жағын біле алмадым,
Қорқытып біраз сапар қамасады.
Әйтеуір екі жаққа бірдей қиын,
Кім жеңілсе дүниеден адасады.

Тыныштық, қауіп-қатер көрінбейді,
(Диуана көзге айтуға шегінбейді.)
Жазым болып бір нәрсең қолдан шықса,
Өзіңе екі айланып берілмейді.
Басыңда бір мұнар тұр арылмастай,
Қанатың бұрынғыдай керілмейді.
Дүниеден өткеніңше жүзің жарық,
Қызығы ешқашанда жерілмейді.

Қарағым, біз жатамыз бүгін қонып,
Тағы да байқаймын ғой қорғап шолып.
Ғұмыр-жасың ұзақ қой, белгілі тұр,
Бұл дәулетің басыңда тұрар толып.»

Диуананы сыйлады тамақ беріп,
Тұлып-торсық ішкізді арақ беріп.
Арам шарап ішкен соң әулекі құл
Өз еркінше сөйледі қалап келіп.
Қодардың айғайлап жын шақырғаны:

—Ой бастаушы қара дарды,
Атқа міндім жасымнан.
Батырлық десе қайтқан жоқ,
Мына ғана басымнан.
Қылған ерлік көп шығар
Басымдағы шашымнан.
Жігіт болмай жидиді,
Өз қайратын жасырған.

Маған дұшпан болғанды,
Көргенім жоқ оңғанды.
Неше түрлі айламен
Ерлігімді асырғам.
өзім жоқта аулыма,
Өзі кірген бауырыма.
Қапияда білмей қап,
Байлаулы сұңқар қашырғам.
Аһу, аһу, хақ!

Айғайламай қайтейін,
Қолға берді кезіме.
Бұраң, бүкір қисықты
Бір түзейтін тезіме.
Асыл-жасық не керек,
Аңқау да бар тым зерек.
Сарғайғанның бәрі алтын,
Қоласы не, жезі не.
Іс бастасаң тез баста,
Қарап тұрма сөзіме.
Қанжар ұшы лайық,
Жаудыраған көзіне.
Орайың болса сенікі,
Күшім жетсе менікі.
Қырық кісі бата алмас
Бір диуана өзіме.
Аһу, аһу, хақ!
Тантыды деп осылай диуанасы,
Салдырлап қолындағы қу ағашы.
Айсұлу даусын естіп, сұмдық ойлап,
Жүгірді күйеуіне—ұяласы.

—Ей, мырзам, біліп келем мен бір сұмдық,
Құрысын диуана емес қылған қулық,

Қодар ұқсайды айламен кеп отырған,
Дауысын болжап недәуір қарап тұрдық.

Мас болуға таяды арақ ішіп,
Аузынан жібереді батпай құсып.
Неше түрлі жұмбақтап сөзін айтып,
Қозыкеге қарайды осып-осып.

Қозыке ол құлығын білмей отыр,
Бикеш те есі шығып түймей отыр.
Шапшаңырақ қам қылып оны байлат,
Мастықпен Құдай сақтап тимей отыр.
Құдай біледі, буынған қанжары бар,
Алаңсыз қып қапыда тигелі отыр.
Шала-пұла ішінен көріп қалдым,
Қылыштың ұшын жерге түйрей отыр.—

Деп осылай мырзаға хабар берді,
Сағынбай бұл хабарды сұмдық көрді.
—Жау аяған жаралы қалар деген,
Құрғырың мұндай болса болар,—деді.

Шақырып дайындады отыз жігіт,
—Ойладық диуанадан жаман күдік.
Қодар екен хайламен кеп отырған,

Қол-аяғын байлайық оның бүгін.

Арқан, кісен іздесіп алаңдады,
Кейбірі сеніп сөзге нана алмады.
Кейбіреуі байлауға қайраттанып,
Кейбірлері босаңсып салаңдады,

Шағатай Қодарға айтты мұны біліп:
—Сағынбай саған қазір салар бүлік.
Батпай тұрсаң қашалық, ұсталамыз,
Бекерге көп әулікпе мас боп күліп!

Қодар қылыш суырды малғұн жынды,
Қозыкесі оңаша, көңілі тынды.
—Сен де өлдің, мен де өлдім, ей, Қозыке,
Салып қап кеудесіне қарғып мінді.

Қанжары кеңірдектен кетті кіріп,
Ұстады жағасынан өлім бүріп.
Қозыке нашарланып құлап қалды,
Ақырет жастығына кетті жүріп.

Қан жауып шұрқылтайдан ақты жосып,
Отырған ел ойбайлап, қашты босып.
Баян тұрып қылышпен шауып еді,
Қодар барып жығылды ажал тосып.

Қозыке ер қапы қалды білмей құлап,
Қодар қуып өлімді алды сұрап.
Баянды зорлық қылып аламын деп,
Жаһанам боп жөнелді малғұн бір-ақ.

өзінің һалал жұпты жолында өлді,
Қозының жаны жәннат болсын тұрақ.
Сағымбай «бауырымдап» кіріп келіп,
Шағатайды ұстады сорлы шұнақ.

Үйдің іші шуылдап жатыр қирап,
Қозыкені құшақтап Баян ширақ.
Жыламай, иман салып отырды ол,
Келгенше ел шақырып бәрін жинап.

Сарыбай жұлып жатыр сақал-мұртын,
—От боп жанып барады ішім-сыртым.
Қозыкемнің артынан мен де өлейін,
Халқым-ау, мен нетемін тірі жүріп?!
Дәл төбемнен кеткені Қодар ұрып,
Бастан Құдай қорқытты Қодар қуып.
Гүл дәуренін баламның көмір қылды-ау,
Шағатай сұм Қодармен ішке кіріп.
Бәрін де ұлы жасаған отыр біліп,

Құдайдың құдіретін болмас бұрып.
Немене айтып-айтпай, уа, дариға-ай,
Мойынға түскеннен соң ажал құрық.

Қозыке жұлдыз шыға жөнеледі,
Шаһит болып жандары кенеледі.
Қалғандарға қайғысы батса дағы,
Өз өмірі мұнан артық не көреді.
Жасынан жағаласып, жаулап келген
Қодар құл кегін алып теңеледі.
Баян сорлы егіліп жыламады,
Көл қылып көз жасын да бұламады.
«Қайраттанып асылым отыр-ау»,—деп,
Көргендер ол байғұсты сынамады.

Бірі қалмай жиналып жанның бәрі,
Ер-әйел, үлкен-кіші, жас пен кәрі.
Ешбіреуге бермейді Қозыекені,
Қатты қысып құшақтап Баян зарлы.

Ақсақалдар Баянға көңіл айтты,
Сыпайы жорасымен көрім айтты.
Дүниеден көз жұмып көшкеннен соң,
Көметін қара жерге жөнін айтты.

—Жер біздің, ойла балам, анамыз ғой,
Бәріміз бір-бір бастан табамыз ғой.
Тумақ—сүннат пендеге, өлмек—парыз,
Қаза келсе бәріміз барамыз ғой.

Қозыкеге етейік сауаптық іс,
Бір Аллаға болмайды қарсылық күш.
Қарағым, Қозыкеңнен қолың босат,
Қайғысы бәрімізге болды тосат.
Алдына иман, артына құт-береке,
Өлген соң бәрімізге болады осы-ақ!

Баян сонда сөйледі тілін безеп:

—Арыз-арман айтамын келді кезек.
Өз жерінен топырақ бұйырмады,
Өлмейтін нәрсе болмас темір өзек.
Еріп кетіп жоғалды бір байталға,
Деп таба қылады ғой дұшпан кезеп.
Одан басқа арманы тіпті де жоқ,
Мың жасаса бір өлім ақыр жеңбек.

Білемін, жұрт, өлікті алмағыңды,
Алып барып көріне салмағыңды.
Қозыке енді қайда қашар дейсіз,

Тартсаңшы ана жатқан қалмағыңды!..

Қодар да жатыр еді сол жерде өліп,
Бетіне түкірісті барып көріп.

—Бүтіндей бұл малғұнды алмаңдар,—деп,
Сүйрелеп тастай салды төрт-бес бөліп.

Баянның құшағынан алып қойды,
Оң жаққа Қозыкені салып қойды.
Мықтылық өлімге қыл деген рас ,
Босатпай бекітеді буын-бойды.

—Қодардың мұндағы елде хақы жоқ-ты,
Басы берік қызды алар ақы жоқ-ты.
Зорлық қып көшкен елге күш көрсетер,
Жұғысқан бұл қазаққа таты жоқ-ты.
Құдандалы, некелі жарды өлтірер,
Болса да қаншама ынтық бәсі жоқ-ты.
Көз алдында жайратып сүйген жарын,
Енді сені сүйдім дер сәті жоқ-ты.
Жекпе-жек майдан болса тағы бір сөз,
Қапыда қастық қылмас заты текті.
Шағатайдай сандалма бұралқының,
Айтағымен жумақ па қасіретті!?

Қос азғынға кектенген ел жиналып,
Өлі-тірі екеуін текпілепті.
өлісіне тірісін таңып тастап,
Екеуін де сол жерде отқа өртепті.
Қалмасын қара жерде сұмнан белгі,—
Деп ел-жұрт қайтарыпты кетпес кекті.

Шағатайды өртеді бірге байлап,
Тірідей салды отқа азап сайлап.
Азырақ ойбайлады дым біткенше,
Күйіп-жанып жоқ болды соры қайнап.
Қодардың кегі үшін Қозыкенің,
Келгендігін білгізген болып айғақ.
Айғақтың екі беті қара дейтін,
Осыдан тағылым алған бүкіл аймақ.
Желге ұшырып жіберді жаққан күлін,
Кек алмақ болды әйтеуір сүйтіп жайлап.

Баян жүрді сыр бермей ісін жайлап,
Ысқат, құран, жаназа малын байлап.
Ғалымдар бұйрығынша іс қылады,
Артық-кем істемеді жадағайлап.
Ел күйзеліп жыласа да, бұласа да,
Тілін тістеп жүрді ол, тісін қайрап.
Жамбасы Қозыкенің жерге тиді,

Бұлбұлдай Баян жылар енді сайрап.
Баянның мұңлы дауыс айтқан сөзін,
Жамағат, құлағың сал енді абайлап.
Баян мен Айсұлудың жоқтауы:

—Қозыке, сізді ұмытпас,
Баян жылар аңырап.
Айсұлу жеңгең егілер,
Ағытқан қойдай маңырап.
Тауасар бастық, отыз ер,
Табысар кімге жамырап.
Бас саясы сіз кеттің,
Амалсыздан ажырап.

Еліңізден бар жолдас,
Жан қиысқан жар жолдас.
Аягөзде қалдырып,
Қайтып кетер адырап.

Қайын жұртың қайысып,
Қабырғасы майысып.
Сіз кеткенге күйініп,
Белдері қалды шадырап.
Күйінбеген жан қалмас,
Ажалы жетсе кім бармас.

Қазақ-қалмақ бәріне,
Атағың шықты дабырап.

Кәрі шешең арманда,
Күйініп өтер жалғанда.
Көрі жуық төрінен,
Ұйқы көрмей жадырап.
Күйзелер шын көңілден,
Майлыбай, Жандос аңырап.
Атамызға дос екен,
Сыйласымды қош екен.
Жетім-жесір күнінде,
Сая болған жапырақ.
Достарыңыз өгейсір
Дұшпаның көңілі мажырап.
Асылық мақтау жарамас,
Мақтанды Құдай қаламас.
Мен мұңымды айтамын,
Өз бойыма шағырақ.

Сағатсыз шығып деміңмен,
Адамның жайы сезіммен.
Бурыл, Шіңгіл беліңнен,
Қоштаспай кеттің еліңмен.
Арманда емей немене,

Алыста қалды көлденең.
Бурылтоғай жеріңнен
Дәміңді қайтып татпадың,
Келгенде көзеп атпадың,
Бір ұрттам суы бұйырмай,
Үліңгір, Ертіс көліңнен.
Аягөз болды бұйрығың,
Жоқ еді жал-құйрығың.
Оқылмады жаназа,
Қалтай рулы еліңнен.
Ат терлетіп сабылтар,
Ес аударып жаңылтар.
Аға-іні сізде жоқ,
Жанашыр жылап көрінген.
Иен малға бауыр көп,
Қорғайтұғын тәуір көп.
Бірінен-бірі қызғанып,
Көңілдері бөлінген.
Ит жемі болды жиғаның,
Шайқалмады төгілген.
Екі жақта қимасың,
Қабырғасы сөгілген.
Сағынбай ағаң сағынар,
Көзінің жасы егілген.
Қоңсыларың қуарды,

Дәулетіңе семірген.
Ақ тұйғыным талпынған,
Таразыға тартылған.
Уағында ұша алмай,
Қанаты сынып кетілген.
Демде көңіл жасыды,
Бір уақытта тасыды.
Енді болды жігер құм,
Қорғасындай еріген.
Қолдағы ту жығылып,
Көзімнен кетті бұғынып.
Алтын айлы мұнарам,
Бір шегесін жемірген.

Алладан әмір келген бе,
Қайғым бітпес тергенге.
Бір тырнағын қимаушы ем,
Жер түгіл елге бергенге.
Туа жетім атанып,
Әке жүзін көрмедің.
Есейіп жігіт болған соң,
Бұлтқа қолды сермедің.
Батырлық, байлық, мырзалық,
Жайылды жұртқа өрнегің.
Аш-арық қалды аңырап,

Тартылып нәрлік бермегің.
Дүние жүзі көп болды,
Таусылып рызық термегің.
Аз күн мұрсат ойлаймын,
Қосылмай мен де қоймаймын.
Өлім артық мұнан да,
Теріс қарап төнгенім.
Асау кердей алшаңдап,
Иіліп бір-ақ көнгенім.
Тіршілік маған не керек,
Көрген соң шырақ сөнгенін?!
Мойныма түсті бұршақ боп,
Қайғының кидім шер бегін.
Құдай бағыңды ашқанда,
Күннен-күнге өрледің.
Буырқанып, бұрқанып,
Мұздай темір құрсанып.
Қайратыңа мас болып,
Қарт бурадай терледің,
Ығыңа шайтан жоламай,
Кім батар маған деп едің.
Ақсұңқар едің аспанда
Таңдаулы жемді жер ме едің!?
Бұлтқа айым кіргендей,
Мәуе ағаш сынды бүрленбей,

Таусылмас батыр шеңберің.
Төрт жыл бірге жүрсем де,
Қызығыңды көрсем де,
Бір сағаттық болмады,
Дидарыңа шөлдедім.
Артыңнан мен де кешікпен,
Жанбаған соң еңбегім.
Аңдысқан дұшпан арысқа,
Оғыңды кезеп кермедің.
Диуана деп бос ойлап,
Мүсәпір деп қош ойлап,
Қайланы білмей қазаға,
Арам жауға сенгенің.
Ақыры болды Құдайдан,
Тасыған көңіл мұңайған.
Табандағы Қодардан,
Жер құшақтар ер ме едің!?

Осылай Баян пақыр еңірет зар,
Күндейді келіскенді пейілі тар.
Ас-су ішпей жеті күн жатып алды,
Еш нәрсеге бермейді мойыны жар.

Баян бір бекінеді ойға келіп,
Зиратын жасатбаққа көзбен көріп.

Бекініп, белін буып түрегеліп,
Сөйлесті әкесіне сәлемге еніп.

—Рұқсат болса, әкетай, бір сөзім бар,
Аз күнге бұл ойыма берсең ерік!
Тілегім қиын емес, беруге оңай, өлтірді-ау,
Қозыкемді ақымақ ноғай.

Дүниені арман қылып ойламас ем,
Артында бір тұяғы қалған жоқ-ай.
Айтарға тұяқ деген сылтау сөзім,
Иманы бір өзімен жолдас болғай!
Бір күмбез жасатқызсын мұнара қып,
Тілегім бай әкеме болса қолай.
Дүниеден ер Қозыке не көріпті,
Алты аршын бөз бұйырып жатыр сұлай.

Біз зарлы Қозыкеден айрылғанда,
Сыңғырлап бір қуансын жатқан тоғай.
Бір ескерткіш арнаулы қалсын бізге,
Онан басқа нәрсенің келмес жөні-ай!

Сарыбай Сағынбайға біліндірді,
Баянжан тілек қылған шынын білді.
«Баянжан өз еркінше жасатсын»,—деп,
Сарыекең рұқсат етіп ділін білді.

Аймақтағы шебердің бәрін жиып,
Тас тасып, ағаш кесіп бүліндірді.
Тұс-тұстан тасын өртеп, кірпіш құйып,
Көп шығын Сарыбайға іліндірді.

Қырық күнде моланы болды жасап,
Сойыс, ақы көп пұлды кетіпті асап.
Сол заманда болмаған ондай күмбез,
Мақтау емес, расы жаза салсақ.

Баянның айтқанындай бейіт болды,
Өзіне әбден көрсетіп, көңілі толды.
«Қартайып өлсем дағы өз орным»,—деп,
Көр қаздырып қойыпты оңды-солды.

«Қозы Көрпеш—Баян» деп ат жаздырды,
Кейінгілер көрмекке хат жаздырды.
Қырқында ат шаптырып, нәзір берді,
Естіген ел жиылып түгел келді.

—Қозыке мен өз атын тұлдаттырып,
Құран оқып бағыштап сойсын,—деді.
Мен тірі болсам дағы атым барсын,
Көңілім ұнатады мұны,—деді.

Әке-шеше бұған да риза болды,
Қарағым ашу бассын бұлайша енді.
Ел-жұртқа сый-сияпатын бергеннен соң,
Мезгілді уағында тарқайды енді.

Ел кетті жай-жайына мұнан тарқап,
Өлі әрі, тірі бері—дүние шалқақ.
«Япырым-ау, мынау аман қалыпты ғой»,—деп,
Қарайды Баянжанға бәрі жалтақ.

Ол Баян өлгелі-ақ жүр, тірі жүрмей,
Дүниенің қызығына көңіл бөлмей.
Өлем деп ел көзіне айта ма ол,
Қалсын деп өлгенімді бір-ақ көрмей.

Ол Баян ойламайды дүние серді,
Қабынып қос өкпесін өлім керді.
Айрылып Қозыкеден жүргенінше,
Артық көрді жатуға қара жерді.

Тауасарды ауаша шақырып ап,
Сырының ішіндегі бәрін терді:
—Енеме үш қайтара сәлем айтам,
Ақ сүтін екеуімізден кешсін!—деді.

Майлыекеме сүйеніп күн өткізсін,

Онан жақын кісі жоқ бізге жөнді.
Жар болған жаман күнде тиянағым
Жандосқа мың мәртебе құлдық,—деді.
Кемпірді өле-өлгенше жақсы бақсын,
Дәулетін түгелімен соған берді.
Елге сәлем, сізге тағзым, кіші ата,—деп,
Қоштасып Тауасармен түрегелді.

Тауасар әр санамен толғанды ой:
«Ақыл айтсам Баяным көнбеді ғой.
Ғашық жар абыройын жатқа ұсынбас,
Бүгін-ақ не болса да болады ғой.

Баяным, рақмет иманды бол!
Бұдан соңғы ғашыққа салдыңыз жол.
Қозыкенің қасында қалғаны артық,
Тірі жүрсе ғашықтық болмай ма қор.»—

Деп ойлап Тауасар да сабыр қылды,
Өлсе өлсін, мен не дейін Баян мұңлы.
Сезіндіріп еш жанға білдірмеді,
Көпті көрген сары атан сегіз қырлы.
Ол Баян өз жолына қалды кетіп,
Белін буған шып-ширақ көңілі тетік.
«Ең болмаса бір көріп кетейін»,—деп,

Әке-шеше қасына келді жетіп:

—Шешеке, ет астырып, қымыз құйшы,
Сорлыңды бір тойғызшы еркелетіп.
Берсеңші, әр түрлі етіп тәтті тамақ,
Бір үйге қараң қалған қоймай қамап.
Араным ашылып тұр тамақ тілеп,
Қарным ашты бүгіліп алап-жалап.

Сіздермен сөйлескем жоқ көптен бері,
Батады Қозыкенің төккен тері.
Жылап-сықтап сіздерді босатпайын,
Жоқ екен жылағаннан өнер жері.

Соны ойлап әдейі іздеп келдім сізге,
Бақсыдай аудармалы жаңа пері.
Тұрамын өлгенімше қастарыңда,
Әуелгідей еркелеп болсам сері.

Дегенде ер Сарыбай егіледі,
Көл болып көзден жасы төгіледі.
Алдап айтқан қулығын қайдан білсін,
«Ақылмен тоқтады» деп кеңіп еді.

Ет жеді, ата-анамен қымыз ішті,
«Қайтам» деп амандасып қолын қысты.

«Бұл не қылған ісі?» деп қауіпсініп,
Бейшара шал-кемпірдің зәресі ұшты.

Сонда күліп сөйледі шешесіне,
Түсіндіріп айта ма, кекесін бе?
—Аман тұрмай, жаман тұр деп айтам ба?
Маған еріп отауға кетесің бе?
Сақтығымен абайлап осылайша,
Сөз аяғын жіберді кекесінге.
Шешесі әлгі сөзге қалды тоқтап,
«өлемін деп жүрген жоқ мылтық оқтап.
Жаны кейіп қайғыдан айтқаны ғой,
Көз жетпесе айтамыз нені оттап»—

Деді де бетін сүйіп қала берді,
Баян орғып жолымен сала берді.
Сағынбайдың ауылы жол-жөнекей,
Оған да қоштасуға барады енді.

Үйіне ағасының келді кіріп,
Шаң ертпей етегіне алған түріп.
—Қарағым, төрге отыр, бикешжан,—деп,
Жеңгесі құрмет етті зыр жүгіріп.

Отырды ағасына сүйене кеп,

Келгенін ол ағасы көрмейді жек.
Бетінен сүйіп, «қалқам, жан саям,—деп,—
Отырды еркелетіп,—қарағым»,—деп.

Еркелеп мойынына асылады,
Балалық күнінен де асырады.
Сол күні көңілінде өлмек еді,
Ол сырын сездіре ме, жасырады.
Азырақ шөлдедім деп қымыз ішіп,
Баруға өз үйіне асығады.
—Молдаға Құран сауап оқытам,—деп,
Бір сөзден түйе ме деп қашырады.

Айсұлу шығарады бикеш салды,
Қолын қысып отауға ертіп барды.
Камзолын үстіндегі шешіп беріп,
«Жеңеше-ау, аман тұр»,—деп естен танды.
Жеңгесі құшақтады басын барып,
Көзі алайып жығылды Баян ғаріп.

Су бүркіп олай-бұлай қозғап еді,
Бір кезде түрегелді демін алып.
Айсұлу зар еңіреп жалынады:
—Көңіліңде сұмдық болса айт!—деп анық.

Айтпады сұраса да жеңгесіне,
Басқаның Тауасардан өзгесіне.
—Жеңеше-ау, Қозыкемнің бар кезінде,
Бір мінезі ұмытпастай келді есіме.

Соны ойлап, сені көріп талып кеттім,
Сағынып Қозыкемді налып кеттім.
Өлсем өліп кетпес пе ем ана кезде,
От болып іші-сыртым жанып кеттім,—

Деп осылай жеңгесін сендіреді,
Екеуі де жыласып мөлдіреді.
Анық сырын досына айтпаса да,
Мұқаумен амандасып төндіреді.

—Аман тұр жалғыз минут көрмесем де,
Абайлап қайғылыға сенбесең де.
«Өлім тең ұйқыменен» деген сөз бар,
Булығып қалмаймыз ба терлесең де.
Қоштасқан көңіл қошы, теріс емес,
Мың жылдық ғұмыр көріп өлмесең де.
Қас кірпік қаққаныңша өлім келер,
Шақырып мені алшы деп келмесең де.

Жеңгесі аз отырып қайтып кетті,

Күн батып зауал кезі болып жетті.
Бұйда пышақ қойнына тығып алып,
Бейітіне Қозы Көрпеш келді епті.

«Екі жақта қайран ел, аман бол»,—деп,
Қия алмай біразырақ аңырапты.
Дәрет алып, екі ракағат намаз оқып,
Көрді ақтарып қойнына кіріп кетті.

Құшақтап ғашығының мойынынан,
Пышақтап өз жүрегін тіліп сөкті.
Білгенше тіліменен иман айтып,
Тағдырдың бұйрығына тәсілім етті.
Қалуенна аллаһи ражиғун,
Шыбын-жанын қиып сертке жетті.
Ертеңінде ел көрді бәрі біліп,
Қауышты ғашығымен көрге кіріп.
Жоғалған соң қауіпті содан тапты,
Баянды көп адамдар іздеп жүріп.

Сарыбайға тапқандар хабар берді,
Зар еңіреп бейітке жетіп келді.
Көр жыла, жер жыласа келе ала ма?
Даярлап бұрын қойған қазып көрді.

Қозыкенің қойнынан алып шығып,
Жуып-шайып әкелді Баян серді.
Ысқат, құран, жаназа намаз оқып,
Мекен қылып көмеді әлгі жерді.

Ат шаптырып ас берді баласына,
Тағы қайғы түсірді санасына.
Қозыкенің қамалған жолдастары,
Қарашы Сарыбайдың данасына!

Олардың қайтуына рұқсат етті,
Азды-көпті қарамай шамасына.
Қозыке мен Баяннан қалғандарын,
Баршасын түгел берді анасына.

Жолаушылар қоштасып қайтпақ болды
Олжаларын иемденіп арасына.
Қозы Көрпеш таусылды әңгімесі,
Өлімнің мінгеннен соң шанасына!

Жолдастар бейіт барды құран оқып,
Көңіліне уайым мен сана тоқып.
Зар еңіреп «бауырым» деп қия алмайды,
Жүруге көтерілді құйысқан лоқып.

Қош айтып, жылап-сықтап жүріп кетті,

Тазалап етек-жеңін түріп кетті.
Қыстығып бұрынғыдан қатты жүріп,
Еліне аман-есен әрең жетті.
Тауасар естіртіпті елге барып,
Айтпады бұрынғыдай ашып-жарып.
Шешесі, естіген ел қайғы басып,
Шықпаған жаны қалды байғұс ғаріп.

Не керек айтып-айтпай дүние—жалған,
Басылды бір жыл болмай шыққан зарық.
Жесірдің малы тәтті көрінгенге,
Дәулетін орталады әркім алып.
Аяғы анасындай Жандос бақты,
Онан басқа жақын жоқ екі ғаріп.

Жандос батыр сыйлайды анасындай,
Нарбике де көреді өз баласындай.
Асырап екі енені тең бағады,
Тел емген екі енесі дарасындай.

Сөйтіп, бәрі дүниеден өтіп кетті,
Әр пенде әр жолменен тентірепті.
Барша мұрат басына жеткені сол,
Бітіріп пақыр Дәуіт тамам етті.

өлгенде Қозы Көрпеш—Баян да өліп,
Қалыпты қайран жастар гүлі солып.
Жастығына сұм Қодар ала жатқан
Ісіне құдіреттің болар көніп.

Қодарды өртеп күл қылып ұшырса да,
Шығыпты арасына тікен өніп.
Екі ғашық ортасына ит мұрын боп,
Бүрленіп қабырында өскен төніп.

Болса да Қодар дұшпан ғашық еді,
Баянның дидарына болған жерік.
Сол үшін шеңгел қылып шығарыпты
Құдірет еңбегіне қылған серік.
Шуылдап бозторғайлар сайрап тұрар,
Секілді сол араға тұрған еніп.
Ғайыптан естілер дейді кейбір жанға,
Еш адам байқамаған көзбен көріп.
Қозыке—Баян сорлы бозторғайын
Қодар мен бұл төртеуін жаздым теріп.

Сөз сөйлер білген адам қалай бұрып,
Осыған көңіл соқтым естіп көріп.
Ертегі қисыны жоқ қызықты емес,
Секілді қалған бастау суы құрып.

Болса да өтірік-шын әңгімесі,
Айланбапты көп жылға тірі жүріп.
Намыс қуып барса да Қозы Көрпеш,
Қастықпен өлтіріпті Қодар бұғып.
Ең болмаса алыспай дұшпанымен
Қаскүнемдер қапыда кеткен жығып.
Бірқанша уақыт дерегін қарап-сұрап,
Ең аяқта осылай білдім тынып.

Құлжаға бір саудагер кірген шеттен,
Жаһанкеш ел аралап жүрген көптен.
Тұрсынбайдың баласы Әбділ ләтіп
Қиыр басып әр жерді көрген өктем,
Көне Тұрпан мекені, шала қазақ,
Пысық жігіт мал тапқыш даңқы кеткен.
Сол жігіт Тарым, Жоңғар аралапты,
Саудамен әр аймаққа қолы жеткен.

Сол жігіт лобнорға барған екен,
Хотан дейтін шәріден арман екен.
Үндістанның жеріне таяуырақ,
Соған да сауда жолын салған екен.

Еліне Қарабайдың кірген екен,
Сол елдің хал-жағдайын білген екен.

Сарт пен қазақ арасы қырғызға ұқсас,
Бөтенірек сөйлейтін тілден екен.

Жүздей-ақ ауғанында түтін екен,
Бұзылмаған шаруасы бүтін екен.
Қазақта естек деген елміз дейді,
Әйтеуір діні кетпей күтулі екен.
Өлгенде жаназа бар, Құраны бар,
Тойында неке, құтпа мұралы бар.
Тоқтасып береке қып бір-біріне
Билейтін өз ішінде сұрағы бар.

Балаға сүндет тойды жасайды екен,
Белгілі Қалтай солпы ұраны бар.
Егін, шаруа, сауданы білмейді екен,
Қамыстан ат күрке тіккен тұрағы бар.

Түлігі қой, сиыр, ешкі, түйе малы,
Білмейді олар танымас жылқы жалы.
Өнер-білім шамасы болмағаннан,
Бұл көрмей тері киім киген халі.

Жиырма жыл шамасы жаңа бопты,
Онан бұрын еш сұрақ көрген жоқ-ты.
Хотаннан Шиангуан деген ұлық шығып,

Сол қаратып Бейжіңге хабар соқты.

Қазір жұңго ханына болды табых,
Бір мыңдай түтін дейді елі жамиық.
Хотандық сартпен бірге араласып,
Қыз алып, қыз берісіп болды қанық.

Онан жат бөтен елді көрмейді екен,
Бөтенге әсілі сыр бермейді екен.
Ешбір жанға қарамай бостан болып,
Иен судың жағасын жерлейді екен.

Жаңа тәртіп ел бопты сұрақ көріп,
Там соғып, мешіт салып дінге берік.
Мата-шекпен, кездеме киім киіп
Сауда сатып үйренді малдан безіп.

Егін шашқан ауқатты енді үйреніп,
Жеріне аздап егін жатыр теріп.
Жұңғолық үкіметке қарап еді,
Патшалық баж-қаражға болды серік.
Бұрын жылқыны ұмытқан бір ел екен,
Үй басы бірден, екі мініп керік.
Кемсеңдеп кейбіреуі жылап қояд,
Кетті деп басымыздан бұрынғы ерік.

Әбділ ләтіп сол елді аралапты,
Жақсы-жаман пейілін саралапты.
Қарабайдың руы біз едік деп,
Білгендерден анығын даналапты.
Солардың ертек қылған ертек сөзін,
Қағазға жазып алып қаралапты.
Қисыны келмегенін қайта сұрап,
Дәуіт те әңгіме үшін бағалапты.
Көнелік заң әдеті солай ғой деп
Әйтеуір болса екен деп шамалапты.

—Ескі жүрген ертекті,
Жаздым теріп жаңғыртып.
Өтірік-шынын білмедім
Бір ертекке аңғыртып.
Әңгіме-ертек болсын деп,
Екі-үш ай басты қаңғыртып.
Еті арыған құстай-ақ
Қойған екен салбыртып.
Қайта баптап көтердім,
Саятына далбыртып.
Жерде қалмас бір сөзім,
Жем табар түлкі алдыртып.
Оқып көрген бозбала,
Саралып көрсең сөз дана

Көңілді жықпас қалдыртып.
Бұрынғының қасында,
Тұрған жоқ ешкім басында,
Көре сала өлді деп,
Қояды екен аңғыртып.
Аз болса да өмірі,
Қош болсын деп көңілі,
Асыра өнер жеткіздім.
Естігенім көрген түс,

Болса да болар мұндай іс.
Қозы Көрпеш — Баянның,
Өлтірдім мейірін қандыртып.
Романды жазушы,
Дәуіт қызай қазағы.
Қисынсыз сөзді көргенде,
Оқыған қылар мазағы.
Ескі-құсқы ертектен,
Құрама сөз қып жазады.
Кәртейіп қалған әңгіме,
Кірлеп, тозып азады.
Жудым әбден сабындап,
Әңгіме үшін жабындап,
Айтуға да көруге,
Осындай болса таза-ды.

Шариғат емес, қисса емес,
Обал дейтін азабы.
Көңіл ашу хикая,
Қарғыс емес назалы.
Өтірік-шын болса да,
Мінін алып жонса да,
Рас дейміз біз қазақ,
Кім барып түбін қазады!

Оқып жүрсін жастарым,
Кітап қылдым қызыққа.
Жақсы-жаман міні бар,
Шығатын сөзден еш бықпа.
Жандаралов Дәуітті,
Жіберме ғайып қырттыққа.
Бейнет-дәулет Алладан,
Күн көреміз сызықта.
Теңгер Алла пендесін,
Мүйіз беріп мұжыққа.
Қамсыз паһим етейін,
Тие бермей қыжыққа!

Notes

[←1]

Сар шөп майы—бөтен елдің көшкен жұртына ақы төлеп отыру.

[←2]

Қолтық—өзен иіні немесе таудың дөңгелене біткен қойнауы.

[←3]

Құлақ теңдес — дәрежесі тең, абыройы қарайлас деген мағынада.

[←4]

уаң — мансап аты, аға сұлтан дәрежесі.

[←5]

Шешеке — қазақтың көне ойыны.

[←6]

Жебір — көне түрік тілінде жауыздықтың пірі.

[←7]

Қау — қалың деген мағынада.

[←8]

Нор — бір топ адам.

[←9]

Қайран — бұл жерде тарту, сыйлау деген мағынада.

[←10]

Бес садыра — аз, санаулы

[←11]

Қадіретің—қадірің деген мағынада.

[←12]

Зіл—кек деген мағынада.

[←13]

Шерлерім — «арыстандарым» деген мағынада.

[←14]

Сымбалдап — сәндеп, әшекейлеп деген мағынада.

[←15]

Сетер — қадірлі, қасиетті.